

U ÁÁNALTE'IL TI'AL BIX U YOKSIKUBA
MÁAK YÓOK'OLKAAB

JE'EL BIX SUUKILE'

KUXTALILÉ TIN MAYA BAK'PAACH

JE'EL BIX SUUKILE'

KUXTALILÉ
TIN MAYA
BAK'PAACH

Casa Gallinae' jump'éel u nu'ukbesaj tuukulil
jejeláas meyajtsil tojtántik kaambalilo'ob yéetel
u péektsililo'ob meyajtsil, mejen kaaj yétel
sijnáalil, ti' ku yantal Santa María la Riberae',
jump'éel u mooyil Ciudad de México. Casa
Gallinae' táan u kaxtik bix u mu'uk'a'ankuuntik
u yóol le mejen kaajo'obo' yéetel u tsayláantik
jejeláas lu'umilo'ob yéetel u ya'abil meyaj.

U jo'opóopilo'ob:

U Xjala'achil: Aimée Labarrére de Servitje.
Méek'táano'ob: Hans Schoepflin, Lisl Schoepflin,
Osvaldo Sánchez, Miguel Iwadare, Luis Vargas
Santiago y Josefa Ortega.

U yáax ts'uulilo'ob:

Hans Schoepflin y Aimée Labarrére de Servitje

U wóolol múul meyaj:

Josefa Ortega, Susana Pineda, Mariana Malinalli
Camarena, David Hernández, Rodrigo Simancas,
Mariano Arribas, Gabriela Cruz, Luis Gómez,
Eric Álvarez y Edwin Llerena

Sabino 190

Col. Santa María la Ribera,
México 06400
www.casagallina.org.mx
FB Casa Gallina
IG casa_gallina
Impreso y hecho en México

*Kuxtalil tin bak'paach. Jump'éel u áanalte'il ti'al
u múul kuxtal máak yéetel u sijnáalil.*

Wiimbal: Casa Gallina

Ajbej wiimbalil: Josefa Ortega

Sutt'aanilo'ob yéetel u kalaanil wiimbal:

Mayae': Pedro Uc

Diidxasae' (zapoteco itsmoil): Vicente Marcial

Mazatecoe': Juana Guerrero García.

U ts'iibilo'ob: Roxanna Erdman

Woojo'ob: Adriana Quezada

Tsoolol yéetel wiimbal: Deborah Guzmán

Impreso y hecho en México

Le chíikbesajila' jump'éel u meyaj Casa Gallina

Yáax wiimbal: 2021

D.R. © U ts'iibilo'ob.

D.R. © U yoocheló'ob.

D.R. © U woojilo'ob

ISBN: Táan u beetchajal

Jump'éel u meyaj Artes Visuales woy t noj
lu'umile' yéetel u muuk' u a'almaj t'aanil artículo
190 ti' le LISR (EFIARTES) SERVAX BLEU, s de RL de CV

Tuláakal lu'umile' ya'ab u k'ajóolalilo'ob meyajtsil yaan ti' ti'al u ts'ik u muuk' jejeláas ba'alo'ob suuk u beeta'al ti' mejen kaajo'ob. *Kuxtalil tin bak'paache'*. Jump'éel u áanalte'il ti'al u *múul kuxtal máak yéetel u sijnáalil*, jump'éel meyaj beeta'an ti'al mejen xokpaalal tumen ku kóoytik ti'ob jejeláas péektsilo'ob ti'al u nonojtal u k'ajóolalilo'ob u bak'paachil tu'ux kajakbalo'ob, le beetik ku yáajsik u na'ato'ob ti'al u k'ajóoltiko'ob túumben ba'alo'ob chéen ichil u seten paktiko'ob yéetel u xak'altiko'ob.

Kuxtalil tin bak'paache' ku ye'esik bix u naktáantikubaa úuchben máak yéetel paalal máako'ob, mejen paalal yéetel nukuch máak ti'al ma' u sa'atal le ba'ax k'ajóola'an ka'ach ku bin u jelpajalo', je'el bix le k'áaxo'ob yéetel le ba'alche'obo', beey xan bix u múul meyajta'al le jejelás xa'ak'ilo'ob janalo', le k'inbesajo'obo' yéetel u jeel u ya'abil ba'alo'obo'. U sáasilil le k'ajóolalilo'oba' ku béeykuntik u na'atik máak bix kuxlik le tu'ux kajakbalo'ona' yéetel bix u bin u jelpajal tu yo'olal ba'ax ku seten beetik u ya'abil máak ti' sáansamal.

Kexi' túun ma' chéen ti'al u yáajsik u na'at yéetel u bojon tuukul u jxoknáalilo'ob le áanalte'a', ba'ale' ka'aj u sa'ak'unt u yóol máak ti'al u suuktal ti' u beetik utsil meyajo'ob yéetel utsil kuxtalil je'el bix u kalaanil le sijnáalilo' yéetel u jaanta'al tumen mejen paalal yéetel tuláakal máak janabil ba'al yaan tooj óolalil ti'ob.

Bix u bin u ma'aloftal kuxtalil

Jach suuka'an u tukla'al tumen máak'obe',
Ju asab ma'lobil le kuxtalilo' ti' ku taal
ti' u yantal ti' máak le ba'ax ku k'aba'intik
teknologiao, jejelás meyajo'ob ku bo'otchajal
ti'al u p'iitkuntik máak u meyaj tu k'abil. Ba'ale'
yaan k'iine', ichil u máan máak u kaxant le

ba'alo'ob je'elo' ku k'askuuntik u jeelo'ob.
Jump'éel u chan keetile', ti'al un beeta'al
jump'éel beje' unaj u ch'a'akal che'ob, yaan
k'iine' ku jáayxo'otta'al u wiinklil pu'uk wa ku
póotjolta'al u nak'.

Uts tin t'aan lo'obal

1.

K'áatchi'itaba Ba'ax
ka tuklik teech je'el u bin u
ma'aloftuuntik bix a kuxtale',
beet u yoochel wa jayp'éel
ba'alo'ob ma' tu ko'onol mix
tu'ux, mix k'ubenmambil.
Beey ba'ax uts ta wiche', ma'
káane' yaan tu'ux a wantal
ba'ale' taak a nojochkiintik. Ku
béeytal a cha'ik u xik'laankil
a tuukul; ma' káan wa taak a
kajtal ich ya'abkach péepeni'
wa ka'aj k a'ale' taak a na'atik
u t'aan le ba'alche'obo'.

Taakten lo'obal

Kin ts'iib óoltik

Seten uts tin wich

Beet u yoochel a núukt'aan

Juntúul máak ku
k'aba'intik Martin
Doreye' tu beetaj jump'éel
u mola'ayil ya'abkach
máak'ob náanach u
lu'umilo'ob ti'al u moliko'ob
u ta' u mísil bejo'ob yéetel
u jáal k'áak'náab chéen
ka'p'éel minuto jump'éel
k'iin, xma' bo'olil.

1 Máak

2.

K'áat u chi' u jeel

máaxo'ob je'el xan u
béeytal a beetik le k'áatchi'ob
ti' u jeel máaxo'ob jejeláas u
ja'abilo'obo' ts'o'okole' ka ketik
ba'ax tu núuko'ob.

2 Máak

3 Máak

3.

Ket núukt'aano'ob

chika'antuba'ob wáaj ba'ax
tu ya'alajo'ob, máakalmáak
núukt'aanil jach utschaj
ta wich, kuxtúun u jach
túumbenil.

4.

Meentajil Tukult túune',
ba'axo'ob k'abéet lo'bal ti'al
ka'aj jajchajak le ba'ax ku
ts'iibolta'alo', wa ya'ab máake'
míin je'el u tukla'al tu beele',
je'el tak u pa'atal u wiinklil u
tuukulile'.

YAAN U K'ABEETAL TO'ON

YEETEL
U YAANTAJ.

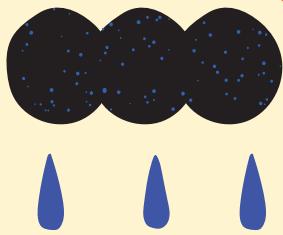
NAAK

YAAK

TS'O'OKOLE'

JUMP'EEL
U TUUKULIL
BIX
JUNCHAK

U tuukulil ba'ax ku taal u k'iin

Ma' káane' wa chéen jump'éel u k'iinil táan
a papalaankil ka'aj jan k'uchuk u k'iinil a
bin xiimbal ti' jump'éel noj kúuchile' ba'ale' ma'
béeychaj u yúuchul je'el bix a tukultmilo' tumen
le k'iinyaako' k'áax cháak, le máax jo'olintik le
xiinximbalo' tu jelbesaj u tuukul ka'a tu k'exaj
le ba'ax u ya'almaj u beetiko'.

U jela'anil le ba'alche'ob, le xiíwo'ob yéetel
to'on máako'one', to'one' yaan to'on u páajtalil
k tuklik yéetel k bojpooltik ba'ax ku taal u
k'iin, ts'o'okole' ma' chéen ti'al to'oni' ti'al
xan tuláakal ba'ax yaan t bak'paacho', tak
le ba'alche'ob yéetel le xiíwo'obo'. Ba'ale'
chéen to'on ku béeyetal k muk'yajtik jump'éel
jek'chajal óol le ken k ila' ma' jóok'on yéetel le
ba'ax k tukultmaj unaj u yúuchulo'.

1.

Pakt jach ma'alob Yaan
wáaj junkúul che' wa jump'éel
pak'abil aak' ta wotoch,

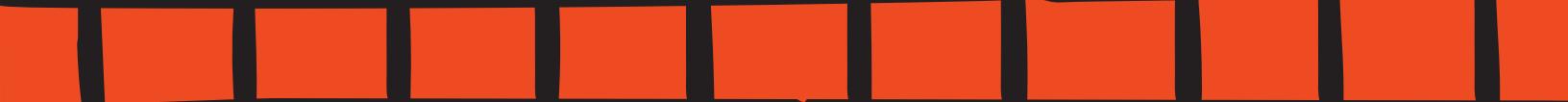
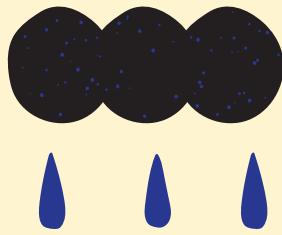
2.

Xaak'alnen wa kex yaan
naats' ti'i', much k'áat máax
pak'ej yéetel u k'iinil tu beetil.
Wa ka wojéeltike', ma' káane'
le máax a'al techo' je'el u
páajtal u tsolik teechn bix binik
u jelpajal a beelee' ex liik'il
úuche', ma' káane' ku ye'esik
teechn tak úuchben oochelo'ob.

Woj woy bix ala'abik teech bix yanil
u beel a wotoch ka'ache'.

Woj bix yanil u beel a wotoch bejla'e'.

Beet jump'éel wooj tu'ux ka we'esik bix uts ta wich ka'aj ilpajak
u beel a wotoch le ken nojchakedch.

T NAJMATAJ

...
...
...
...
...
...
...
...
...

3.

Meentajil Ma'alob wáaj ta t'aan u máansik u kuxtal le kúulche' yéetel le pak'abil aak'o', wa yaan ba'ax ka tuklik je'el u nojochkuuntik u toojil u yóole', kaxt juntúul a j éetile' ka'aj a beete'ex.

Tí' le k'iino'ob ku tal a wilik bix tsa'ayik le ba'ax ta beetajo'.

Yéetel le je'el unaj in káajsika'

Ts'o'okole' kin tats'ik yéetel

beeyxan le je'ela'

*Le che'ob wa
paak'alo'obo' uts tu
t'aan u:*

- k'o'osolo'ob (k'áat ti' máax u yojel bix u beeta'al yéetel ba'ax k'iin)
 - joojabta'alo'ob,
- tséenta'alo'ob (ia wojel wáaj ba'ax yéetel!)
- tse'elet u sojolilo'ob,
- péeksa'al u lu'umil tu bak'paach,
 - su'up'ul u paach ti'al ma' u ts'a'che'ta'al wa ti'al ma' u wu'uts'ul tomen iik' wa tomen u aalil.
 - müista'al yáanal.

Jump'éel jach noj láak'tsilil

Jaytúul ba'ax kuxa'an yaan ta wotoch, j'tukult ma'alob ba'ax unaj a núukik! Je'el u páajatal u káajal a xokik jaytúul máako'obe'; ts'o'okole' ba'alche'ob yéetel u kúulul che'ob wa yaan. Ts'o'okole' ka xokik jaykúul xíwo'ob. Ma' tsaj a táakbesik u le' chéen xíwi': chéen le beeta'an u paak'alilo'ob ti' jejeláas nu'ukulo'obe', kex keeto'ob, wa u jejeláasilo'ob. Ts'o'okole' ka ch'a'ajo'oltik ba'alche'ob wa a láak'tsilo'ob alak'taj ba'alche' kuxliko'obe', k'áat ti'ob kex jaytúul yaan ti'obi'. Yaan wáaj

-
-
-
-
-

Beey ts'o'ok a beetik le meyaaja' -u noj tsoololil máaxo'ob kajakbalo'ob ti' jump'éel kajtalil, le bejla'a' a wotoch- ts'o'ok a wilik tu beel u ya'abil yéetel máaxo'ob múul kajakbalech ma'ili' a táan óolte', jts'o'okole' lelo' chéen jump'éel ba'al tek a'albil tu yo'olal le ba'ax ts'o'ok a wiliko'!

ma' alak'tbil ch'iich'obi', ma' káane' wa yaan ch'o' ku tek tíip'ili. Chéen tukult le ba'al je'ela: kuxtúun am, kex jaytúul ka láalaj ilik tu yáam jump'éel wiinali'. Wa ka páajtale', a'al kex jaytúul ik'el ku yaantal ta wotoch: sínik, máas, k'oxol, xya'axkach, xtsiin, xna'ts'ul. Wa yaan xan u paak'alil xíiw tu paach naje', ma'ak yaan xan yik'elkaabi', xuux, xnook'ol, máaso'ob, úuricho'ob yéetel péepeno'ob. Kuxtúun xmeerecho'ob, muuchó'ob, kaano'ob, wa yaan xan ku chi'ibali'.

1.

Yéey Beet u tsol ts'ibil tuláakal le ku páajtale' yéetel ba'ax ku beetiko'ob wa bix u kuxtalo'ob. Kex ma' chika'an wa beye', le xya'axkacho'obo' ma' yanchaja'ano'ob ti'al u beeto'ob a nich'bal yo'olal u multiko'ob a janali'. ¿Ba'ax u beelal juntúul xya'axkach te'el noj kajtalil yaan ta wotocho', máax jaantik máax, ba'ax u biilal le loolo'obo', ba'ax u nu'uk máako'ob.

2.

Ts'íibnen Ba'ax ka tuklik je'el u yúuchul wa tuláakal le máxo'oba' ku laj p'atik le meyaj ku beetiko'oba'. Wa ku taal ta tuukul jumpéel noj tsikbale' (je'el bix "le k'iin ka'aj xu'ul ti' síiniko'obe") ts'íibt ta pikil ju'un.

*Le aj its'ato'obo'
ku tek a'aliko'obe',
tuláakal bin le
síiniko'ob yaan
yóok'olkaabo'
asab aalo'ob ti'
tuláakal u máakil
yóok'olkaab.*

Bix a k'aba'

Je'el bix teech yaan a k'aba'o', tuláakal ba'ax yaan ta bak'paache' yaan xan u k'aba'. Wa k ojel bix u k'aba' juntúul máake' ku béeytal k t'anik tu k'aba'; wa k ojel bix u k'aba' le bejo'obo', le ti'its kaajo'obo', le múulo'obo',

le nukuch kaajo'obo', je'el bix le táanxel lu'umilo'obo' ku béeytal k a'alik, k biskuba yéetelo'ob, k óojéeltik wa tooj yóolo'ob wa bix yanilo'ob. A wojel wáaj bix u k'aba' a wet kajnáalilo'ob.

1.

K'áatp'éeks bix u k'aba'
le máaxo'ob yéetel ka
wilikabao -le j kon gaaso', le ku
koonolo'ob te'el tiendao, le ku
máano'ob mol ta' míiso', beey
tíuno', tak a wet kajnáalilo'ob,
tu k'aba'ob unaj a t'aniko'ob le
ken a naktáanto'ob. Ts'íibto'ob
woye' yo'olal ma' u tu'ubul
teech:

In wet kaajalo'obe':

K MANIK TÚUS-IIK' TI'

KO'OX TU CHAN NAJIL
KOONOL

MÁAX MOLIK U TA' K
MÍISE'

seten náach

2.

Xaak'alnen: Bix u k'aba'
le bejo'ob bak'pachtik a
beelo', kuxtúun le pu'uk yaan
chika'an te'el náachilo'.
Chup le wíinklilu'uma' (yéetel
chúumuk wóoliso'ob)
yéetel u k'aba' tuláakal ba'ax
naats' teech, náach teech, jach
náach, seten náach...

chan náach

naats'

náach

Ba'alche'obe', xiwo'obe',
kuxumche'obe', ik'elo'obe',
ka'p'eel u k'aba'ob yaan:
jump'ele' its'at, u jeele'
k'abax. Yaan k'iine' yaan u
patk'aba' je'el bix Canelo wa
Chikis. Teche' yaan
xan a its'at k'aba': Homo
sapiens. ituláakal máak
laj beey u k'aba'o'.

U k'iinilo'ob k'iinbesaj

Awojel wáaj u k'aba' u k'iinilo'ob u kanti'itsil ka'an, beey wáaj, yaan tu'uxe' jach jela'antako'ob tu baatsiluba'ob, tumen u yóolo'ob yéetel u sáasilile' jach ku jelpajal; yaan xan tu'uxe' ma'a jachi', ba'ale' yaan noj k'iinbesajo'ob chíikbesik bixo'ob.

Yaan tu'uxe' jach ku yichta'al le k'iino'obo' tumen u k'iinilo'ob paak'al wa jooch, wa ku béeytal u máan máak tu bejilo'ob, wa yaan aj xiinxinbaalo'ob, wa ku páajtal u tijil nook' ti' jumpéel u k'iinil xan.

Chéen tukult le máaxo'ob yáax káajso'ob le kúuchilo'. Ba'axten tu yéeyo'ob.

• U K'ABA' A K'IINBESAJ •

1.

Bojpooltej Ku béeytal wáaj a k'a'ajsik k'iinbesajo'ob keet yéetel u yóol u k'iinilo'ob u kanti'itsil ka'anilo'ob tu'ux kaja'anech. Yane' jach úuchbentak, ma'ilí tak u k'aba'int México le k'aba'a'.

2.

Bojpooltej Wa ka'aj béeyak a chíunsik u noj k'iinbesajil jump'éel ja'abe' ti'al ka'aj táakpajak tuláakal a chan kaajale', beey ba'ax k'iinbesajile' yéetel ti'al ba'ax ti'its k'iinil ka'anil. Tukult ba'ax paak'alil jach ku yichaankil ti' le k'iino'obo' yo'olal ma' u talamtal mix u

3.

Woj jumpéets' a k'iinbesaj:

JANAL YÉETEL
UK'UL

BÁAXALO'OB

BÚUK YÉETEL
KÉEN

Tojtalil

Yaan wáaj ya'abkach paak'al tu'ux kaja'anech, nukuch che'ob, páak'amo'ob yéetel u k'áankabil. Jóok'en chan xíimbal yéetel juntúul wa jaytúul nukuch máak ti'al u ya'aliko'ob teechn bix u k'aba' le xíiwo'ob ken a wile'exo', ma' káane' tak ch'iich'o'ob yéetel ik'elo'ob. Ts'iibt máakalmáak xíiw jach piim u yantali' yéetel máakalmáak chéen jujunp'éel yani'i'. Yaan wáaj táan u multa'al

tumen ik'elo'obi' wa yaan u k'aan am yóok'oli', yaan wáaj táan u tijili'. Le paak'alo'obo' uts tu t'aano'ob u multa'alo'ob tumen ch'iich' wa ik'el kex wa ma' uts t t'aan to'oni'. Le ken jach máanak u ya'abil xíiwo'ob wa ba'alche'ob ti' jump'éel kúuchile' u k'áat u ya'ale' ma' tooj u yóoli', ucha'an loob ti', ba'ale' wa k cha'ik u meyaaj sijnáalile' bíin ka' toojak u yóol kex ma' je'elbix u k'áat máak ka'aj úuchuke'.

1.

Kaxt wa yaan le'ob
sojolchaja'ano'ob ka wilik
ts'u'uye', ko'ox a'alike' ma'
tu jan p'úuyul ichil u yaal a
k'ab le ken a mache', mol wa
jayp'éel u jach jats'utstakil wa
u jela'anilo'ob.

2.

Beet u wiinklil Je'el u
páajtal a tak'ik wa jayp'éel te'el
ju'una' pa'te' yéetel u k'aba' u
xíiwil tu'ux júutij, u jeelo'obo'
yaan u k'abéettal teech ti'al
ba'ax ken meenchajak te'el xx
wáalal ju'uno'.

Je'el xan u páajtal
a táabsik u yoochel le le'ob

sojolchaja'ano'obo', wa ka
beetik beyo' je'el tak a jelbesik
u boonilo'ob le sijnáalil yaan
ti'ob yéetel u jeel boono'ob
ku beetik chéen máako'
je'el bix le ya'axch'oojo' wa
chakk'aank'an wa xan chéen
boox.

Chan wóolk'áax

In wa'alike' tu jool a wotoch wa tak chéen
Te'el tu jáal bejo', ma' tu p'áatal wa mina'an
mejen jóok'obil xíiw tak tu teejelil le pak'o'obo':
wa ka'aj wila'aj tu beeble', beey junchan wóol
k'áaxe'. Jump'éel sijnáalil kuxa'an chéen yéetel
jump'iit u síisil le lu'umo'.
Síjnálile' tách u beetik u beel.

1.

Beet Tu xuul le áanalte'a'
yaan oochele'ob ti'al a xoti'
ti'al a beetik jump'éel chan
kaaj, wa ka'aj much'aba yéetel
u jeel a wet paalalile' je'el u
béeytal a beetke'ex jump'éel
nojoch kaaje'. U ba'alile' a
lik'beetike'ex ba'al ma' u
k'askuuntik mix ba'al. Ba'axili'
le óotsil síniko'ob ichil le chan
kaaja', kuxtúun le amo'obo'.

2.

Tukult bix unaj. Bon u
wiinklil máako'ob, kúuchilo'ob,
yéetel ba'alche'ob unaj a ts'ik
ta chan wóolk'áax.

Paach k'iin k taal

Uya'abil máake' uts tu t'aan u k'a'ajsik bix tu beetil u paalil. Ma' jela'an u yu'uba'al u ya' alike', úuch ka'ache' asab ma'alob le kuxtalilo', tumen ku péek u yóolo'ob. K'áat ti'oibe', jach yaan u ya'aliko'oibe', ka'ach úuche' mina'an k'oj'a'anil ti' sijnáalil ts'o'okole' mina'an sajbe'entsil je'el bix bejlale'; ka'ach úuch bine' ma' tu seten áalkab máak u beet ba'al, ts'o'okole' ma' jach ya'ab máak yani'. Ba'ale' u jaajile' buka'aj chéen péek óolal wa buka'aj ti' le

ba'ax ku ya'aliko'oba' jach jaaj. Ko'ox a' alike', bejla'e' u ya'abil máake' yojel xook yéetel ts'ib, ts'o'okole' yéetel séeblakil k jan t'anikuba tumen u ya'abilo'one' yaan k teléfono.

Ma' tu béeytal k suutik le k'iino'ob ts'o'ok u máano', ba'ale' le ba'ax je'el u béeytal k beetike' k p'iis jo'oltik le ba'ax ku taal u k'iino' ti'al ka'aj máanak ma'alobil ti' le kuxtal yaan to'on bejla'a'.

1.

K'áat ti' wajaytúul noolo'ob ba'ax báaxalil ku báaxtiko'ob ka'achi yéetel máax yéetelo'ob, bix u ko'ilo'ob, máakalmáak u noj k'iinbesajo'ob, ba'ax ch'ujukil jach ku jaantiko'ob, máax ts'ik ti'ob, ba'ax ku beetiko'ob le ken yanak taak'in ti'ob.

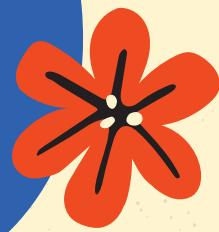
2.

Ket u jela'anil le paalal ka'ach tu k'iinilo'ob a noolo'obo' yéetel le yano'ob bejla'a'. Ts'iibt wa jayp'éel u jela'anil ma' chéen u wiinklilo'obi' ba'ale' u jela'anil bix u kuxtalo'ob.

In noolo'ob

in éetilo'ob
tin wéetel

Le péek óolilo'
jump'éel ba'ax chika'an
ti' le yaayaj óolil ku
búukintikech le ken
jo'op'ok a tuklik
jump'éel ba'al wa
juntúul wa máax a
yaabiltmajo'
tumen ka utsil
k'a'ajsik yéetel
ts'íibolal.

K'áaxil kuxtal

Máakalmáak u jach jela'anil le ba'alche'ob ka wilik tu paach a wotocho'. K'áatchi'it wa yaan máax u yilmaj juntúul u ba'alche'il k'áax naats' tu yotoch.

Yaan k'iine', le ba'alche'ob ku yáalkabeensa'alo'ob tu yo'olal u chúunsa'al jump'éel túumben kajtalil wa u nojochkíinta'al jump'éel kaaj tu'ux yano'obo' ma' tu na'atiko'ob,

le beetik ku suuto'ob yaan k'in tu'ux kajakbalo'ob ka'achi, kex ts'o'ok u máan u jeel u pakabil u ch'i'ibal. Yaan k'iine' u book le yalab janal ku pu'ulul ti' le alak'bil ba'alcho'ob wa ichil u ta' míiso' le beetik u náats'alo'ob. Talam k ketikuba yéetelo'ob tumen to'one' ma' tu páajtal k wet'ik k tuukul... kex tumen yaan k'iine' ma' no'oja'antaki'.

Jump'éel
nojlu'ume' ku
jach ayik'tal wa
ku kalaantik u
ya'abil u
jejeláasil ba'alob
yaan ti'.

1.

Xaak'alnen K'abéet a chan xaak'al, ba'ale' mix talam a chupik le kúuchilo'obo'. Wa ka páajtale', jo'ok'es u yoochel le wáalju'uno' ti'al u ya'abtal a tak' jejeláas tu'uxo'obi'.

U k'aba' juntúul ba'alche'

woje' wa tak' jump'éel a xotmaji'

ba'ax ku jaantik

ba'ax ku kaxtik

ma' wáaj ts'iiki'

yaan wáaj ba'ax u jeel a'albil tu yo'olal.

2.

Je'el u páajtal a beetik jump'éel u nojochil wáalju'unil tu'ux ka wa'alik ka'aj kaláanta'ak le ba'alche'ob wa ik'elo'oba' ti'al a tak' tu ti'itsil tu'ux kajakbalech.

JUNTOULEN OOCH

MIX MÄAK TI' KIN BEETIK KAAS

IK'ELO'OB KIN
JAANTIK,
YEETEL U YICH
CHE'

TU POOL IN
WIIM KU
SILJIL IN PAALAL

ÁAK'AB BAALCHE'EN

NAATS' KAJLIKÖÖN

ÁANTEN YEETEL

MÜULKAJTALIL

Máax yáax k'uchi

Chéen tukult wa a wet k'iinilo'ob le mamuto'obo' yéetele' wa ti' áaktun kajakbalech. Ba'ale' wa tuláakal le máaxo'ob kajakbalo'ob ta beel wa ta bak'paach ti' áaktun laj kaja'ano'obe' ma' tu yantal ti'al tuláakalo', ja'ilí' ka'aj múul kajlako'ob tuláakalo'ob ti' jump'éel nuxi áaktune'. U yutsile', le k ch'i'ibalo'obo' tu kano'ob u beet u yotocho'ob, jujunp'iitil binik u ma'alobkiintiko'ob (chéen ba'ale' le áaktuno'obo' mina'an u bo'olil ma'

beey le najo'obo' seten ko'ojtak). Ti'al ka'aj béeyak k beetik tuláakal le najo'ob k'abéet to'ono' jujunp'iitil binik k tokik ti' le sijnáalil u lu'umilo', beey túun t áalkabeensil le ba'alche'ob yéetel le xíiwo'obo', ko'ox a'alike' lelo' ma' leti' u jach k'aasili'. Kex ts'o'ok k tokik u kajtalil le ba'alche'ob yéetel le xíiwo'obo' leeyli' táan u yilko'ob bix u ka' yantalo'obi', liik'il juntúul ooche' tak juntúul xkoochol; liik'il juntúul jchi'ike' tak juntúul xchiwool.

**Le lu'um bejla' tu'ux
ets'ekbal Mexiko'a', walajkil
kex lajun u miilil ja'abo'obe'
yanchaj ya'abkach mamuti';
óol tuláakal u lu'umil ts'o'ok
u kaxta'al u baakelo'obi', u
ya'abile' Estado de México,
Zacatecas, Puebla, Jalisco
yéetel San Luis Potosí.**

1.

K'áat ti' a taata'ob wa yaan wa jayp'éel oochel ti'iob ma' bíin k'abéetchajak ti'obi' (je'el bix le ku k'abéetkuunta'al ti'al u jo'osa'al junio'obo').

2.

Xoto'obe' ka'aj a tak'ej wa beet u woojilo'ob. Ba'ax meeyjil ka tuklik ka beetik wa a k'iinilo'ob le je'elo'obo'.

Ja'ili' jump'éela' ma' tu suut yantal u jeel

K'a'ach úuche' noj ba'al u búukinta'al nook' chuya'an a ti'alinte, mixmáak ti' u jeel máak yaan tumen ta túuxtaj beetbil a ti'alintej. Bejla'e' táan k suut k beet beey ka'ach úuche': le sakalta'an tu k'abil máako', wa bona'an wa xokchuyta'antak tu k'abil máax beetiko' mina'an u keet tumen ma' jump'éel nu'ukul beetiki'.

K'áatchi'it ti' wa máax yaan maanal sesenta u ja'abilo'obe' wa k'aja'an ti' le k'iinyako'ob táan u ma'anal u nook'o'ob mina'an u chiikule' ts'o'okole' le xcho'ni'ob yéetel le eexo'ob junwaats'ili' u meyaajo' ma' káajak u yantalo'obi'.

1.

Xak'alt Máakalmáak úuchben ch'i'ibalo'ob kajakbalo'ob naats' tu'ux kajakbalech. Xak'alt bix u nu'ukbesmil u nook' le jejeláas miaatsilo'ob yaan tuláakal u lu'umil Mexicoo'. Jach yaan u taaktal a beetik jump'éel u keenil a nook' le ken a wil u jeelo'obo'. Woye' yaan ts'e'ets'ek keeto'ob je'el bix le zapoteca táabo'obo', ba'alche'ob yéetel u xíiwilo'ob Tenango (Hidalgo) yéetel jejelás wojbil wiinklil huicholilo'obo'.

2.

Nu'ukbes a nook' ka'aj béeyak chéen a ti'alintej. Ts'áaba a beet u xokchuuyil a ti'al wa ka'aj béeyak a kaxtik u nu'ukulilo'obe', ba'ale' je'el xan u béeytal a bonik yéetel ba'ax ma' tu sa'atale'.

U NU'UKBESAJ WOOJIL
IN TUOKUL

In Xyajkunajen

B eey ba'ax je'el u yutstal ta t'aan a k'a'ajsik
ti' bix a kuxtal bejla' le ken u chuk teechn
30 a ja'abilo'oibe'. Tu'ux yéetel bix le kuxtal
ken utsak ta t'aano'. Tsikbataba yo'olal ba'ax
ka beetik bejla'e' ba'ale' tukult bíin xik utsil
ti' a kuxtalil: Bix a kaláantik ja', bix a wet'ik
a pu'upu'ulik ba'alo'ob yéetel janal, bix a
kaláantik k'áax yéetel u ba'alche'ilob, bix je'el

a woksik tu tuukul u jeel máako'ob ka'aj
múul kaláante'ex le sijnáalilo'.
Le ba'ax ka beetik bejla'a' le bíin ts'o'okok u
t'aan.
Tóojkabile', le ba'ax tu beetaj le máaxo'ob
ts'o'ok u máano'obo' jach yaan ba'ax u yila'
yéetel bix kuxlikech bejla'e'. Ba'ax lo'bal uts
ta t'aan ka'aj yanak u jela'anil. Ba'ax ka tuklik
ma'alob tu beetilo'ob.

• TAK' A K'UBENTS'IIB WOYE' •

1.

Ts'iibt jump'éel k'ubent'aan
ti' junwáal ju'un, ts'o'okole'
ti' u láak' ju'une' (wa xan ti'
junxéet' ju'un tu'ux beeta'ab
u to'obil siibal) beet jump'éel

u piix k'ubent'aan je'el bix u
yala'al teechn woye'. Tak' te'el
kúuchil le ken ts'o'okok a
ts'ik le wuts'bil k'ubent'aan tu
ts'u'o'.

KAAJAL

K'ASTAL

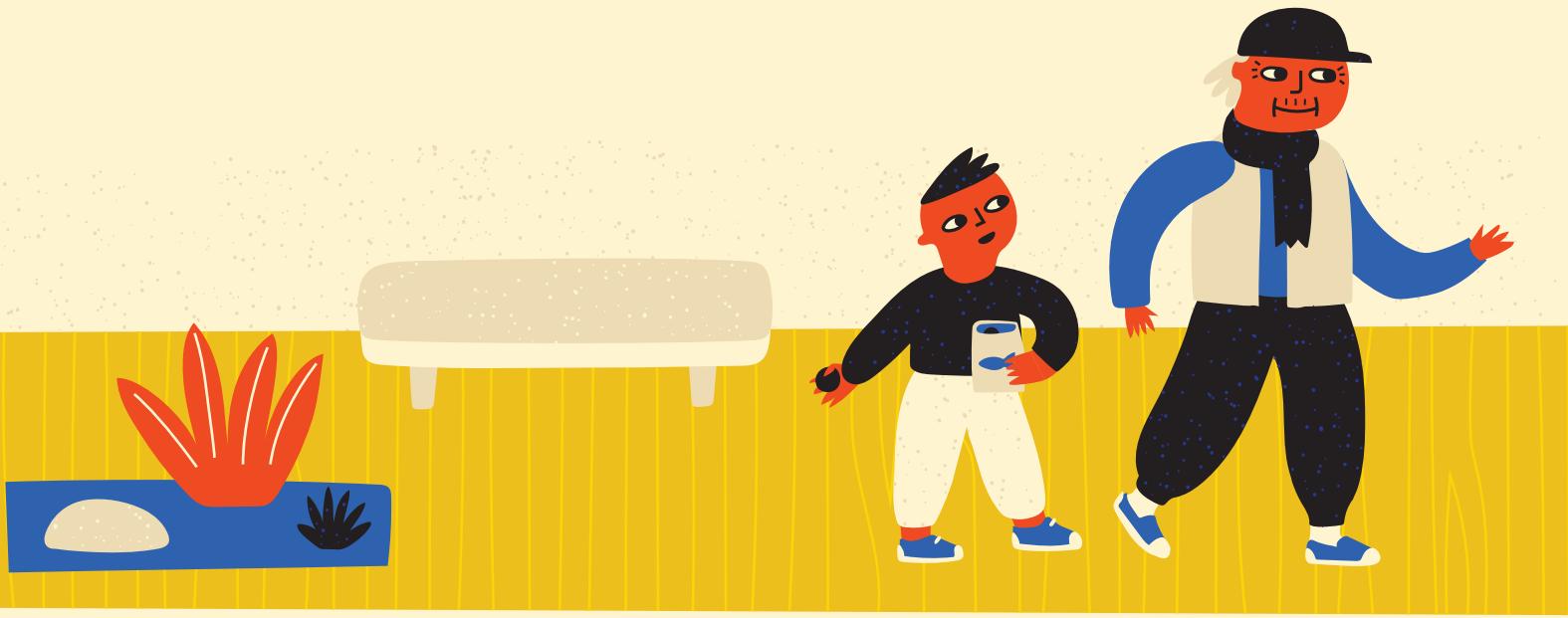
MA' IN P'ATIK

Le ba'ax u máansmaj máak tu kuxtalile' ku k'abéejtal

Máax u asab ch'ija'anil ta wotoch. Chéen tukult buka'aj u ya'abil ba'alo'ob u kanmaj tu ya'abil u k'iinil u kuxtalil. U máakil yóok'olkaabe', mejen kajtalil yéetel otochnáalilo'obe' ku táats'al u kuxtalilo'ob tumen ku p'atik u k'ajóolalilo'ob ti' u

paalalo'ob yéetel ti' u yáabilo'ob. Ku p'atiko'ob xan bix suuka'anil u kuxtalo'ob, beey u bin u mu'uk'a'ankuuntiko'ob u miaatsil u ch'i'ibalo'obo'. Máakalmáak u noj suuka'anil kuxtalilo'ob yaan ichil a láak'tsilo'ob.

1.

Kaanbalnakech K'ex je'el ba'axak ba'alil yéetel a nool wa yéetel a chiiche' (je'el bixe', a ti'al wa majáantbil); a'al ti' ka'aj u ka'ansech a beet ba'ax ma' a wojel bix u beeta'ali', u jach ma'alobil lo'obale' jump'éel ba'al tu kanaj tu paalil je'el bix u tak'ik jump'éel u botoonil nook'e', u beet janal, jump'éel bix u báaxtik yoyo wa balero wa kex u báaxtik canica.

2.

Ka'ansajnakech Teech xane' yaan a ka'ansik ti' jump'éel ba'al jach a wojel tu beel ma' u yojel leti'i' je'el bix a túuxtik jumpéel k'ubent'aan ti' celulare', jump'éel báaxal, jump'éel bix yúuchul óok'ot wa xan jump'éel ba'al a kanmaj tu najil xook (wa xan te'el áanalte'a').

*Le ba'alche'obo' leeyli'
xan ku ka'ansik u paalalo'obe'.
Ko'ox a'alike', ku kaxko'ob jump'éel
bix u níumyajtiko'ob u janalo'ob,
je'el bix le müso', le ku'uko', le
ch'üich'obo' yéetel u ya'abil u
jeel ba'alche'ob ku ka'ansiko'ob
u paalalo'ob u beeto'ob le
ba'ax ku beetiko'ob leti'obo'.
Yaan le tsaypachkaambalo' ku
táats'máansik u j ka'ansaj tumen
ku kaxtik u túumbenil
bix u beetik ba'alo'ob.*

Bix k janal

Le Mexico bejla'a', le ma'ili' k'uchuk le j
sak máako'obo', mina'an le tsíimin ku
na'at'alo'obo', mix wakax mix tamano'ob.
Mina'an xan trigo. Ba'ale' Europa tu'ux u
péeko'obe' mina'an xan p'aaki', papa mix
chukwa'. Mina'an xan u paak'alil girasoli'. Kex
tún ts'o'ok u máan maanal 500 ja'abo'obe' tak
walkila' leeyli' yaan ba'alo'ob k k'exik yéetel u
láak' náanach lu'umo'obe'.
Ba'ax ku seten meyajta'al tu'ux kaja'anech.
Kex chan jela'an a wu'uyike', le bix u janal

máake' ku bin u jelpajal yéetel u máan k'iino'ob.
Tu k'iinilo'ob a xka'noolo'obe' ma' jach yaan
le ba'ax ku k'aba'intik u proteína ba'alche'o';
le beetik le nukuch máako'obo' jach ku
ya'aliko'ob ti' mejen paalale': yaan a laj jaantik
a wo'och bak'o'. Bejla'e' ts'o'ok k ojéeltik ti'al u
tséentikuba máak ma'alobe' ma' k'abéet ya'ab
bak' yéetel tsaats ti'i', ba'ale' unaj u jaantik u
yich aak', xiiw yéetel neek'o'ob; le beetik bejla'e'
ku yala'al teeche' unaj a ts'ik ya'ab paak'albil
xiiw yéetel u yicho'ob ich a janal.

**Le bix u yúuchul
janalo' taal xan ku beetik
u k'iinilo'ob. Ka'ach paalal
a noolo'obe', ko'ox a' alike',
ma' seten ya'ab u jejeláasil
xe'ek'o'ob yani', u ya'abile'
mina'an u chíkulo'ob xan.
Mina'an ba'alo'ob je'el
bix le xni'peek'o' wa
le charrito yéetel u
k'aab iiko'.**

1.

K'áat ti' le nukuch máako'obo' ba'ax janlilo'ob
síjsa'an woy t lu'umile'; jach in wa' alike' u
xa'ak'o'obe' woyilo'ob xane', ba'ale' je'el u
páajatal a xak'altike'.

2.

Ts'iib máakalmáak jach ki' ta chi'i', ts'iib
je'el bix u bin u ya'aliko'ob techo' ts'o'okole' ka
ts'ik xan woye' yo'olal ma' u sa'atal teech, beyo'
je'el u páajatal a beetik u janlile'.

K'a'ajak teech a ts'iiblik : Xa'ak'o'ob:
Ku ts'ik tak ti'al _____ máako'ob.
Buka'aj u súutukil u beeta'al:
Bix u nu'ukbesajil:
Kaláant u ju'unilo'ob tu'ux ku ya'alik bix u
beetchajal

XAAK'OOB

TS'AA NU'UKUL

KÓOKOTS SÜUTUKO'OB

Wóowol ya'axo'ob

Ts'o'ok a wilik wáaj le kúuchilo'ob tu'ux ku bin máak u je'elsuba'ob, wa tsikbal yéetel u jeel máako'ob, wa chéen xíinxinbaalo', yaan u wóowol ya'axil. Ki'imak k óol te'el k'iwiwiko', wa tu'ux yaan u wóolol nukuch che'o'. Liik'il tu k'iinilo'ob le j báabilonio máako'ob yéetel le úuchben griego wa romano'obo ku beeta'al paach pak'alo'ob, ma' chéen ti'al u pa'ak'al ba'alo'ob ti'al jaantbili'. Ba'ale' ti'al xan u yila'al u jats'utsil.

Le Organización de las Naciones Unidas (ONU) ku ya' alike', walkil u ja'abil 2050 naats' ti' 68% u máakilo'ob yóok'olkaabe' ti' nukuch kaaj kajakbalo'ob, (ko'ox a' alike' óol uktúul ti' lajunmáak) le beetike' k'abéet to'on u ya'abil u wóowolal k'áax, tak tu chúumukil jump'éel noj kaaj, ti'al u bin to'on utsil. Yaan wáaj tu'ux yantalo'ob.

1.

Kaxant wa yaan junxóot' lu'um naats' ta wotoch, wa tu najil a xook, mina'an paak'alo'obe' je'el wáaj a meyajtik ti'al ka'aj yanak u paak'alilo'obe'.

2.

Kone'ex meyajtik túun Lelo' ichil wa jayp'éel wináalo'obe' je'el u ch'a'ik beje', yéetel ka'aj péeks u lu'umil, ka'aj a pul ti' u sóol u yich paak'alo'ob ka.jaantike' yaan, (a wojel bix u beetchajal) wa múul beetbile' jach séeb. Ba'ale' wa yaan ba'alob k'áastik u páajtalil le meyaaja', je'el u béeytal a beetik jump'éel

ba'al ma' seten nojoche': Mol u sóol je' ta wotoch (je'el xan u páajtal a k'ubeentik ti' a láak'tsilo'ob yéetel ti' a éetilo'ob ka'aj u ts'a'ob teche') ti'al a jayk'iintej. Unaj a ts'ik ti' jump'éel páawo' wa ti' jump'éel piimpim ju'un (unaj a ts'ik u jeel piimpim ju'un tu yiit le yáax jump'éelo' yo'olal ma'a u k'iitil tu sáa'chi') ti'al a mamaxjats't yéetel junxóot' che'. Le ken xikech k'iwiwiko' wa tu'ux yaan le nukuch che'obo', ka bisik u lu'umil le sóolo'obo' ti'al a t'ox tu chuun le paak'alo'obo'; noj ki'waaj u ti'alinto'ob.

*Chan j nojkajil,
beey je'el u páajtal
u yala'al ti' juntúul
máak ti' u taal ti'
jump'éel noj kaaje';
le t'aan je'elo' tu beel,
tumen ti' noj kaaj u
taal.*

Junmúuch' meeyjo'on

Ku yala'al teechnéech ka'aj áantajnakech ta wotoch, beey wáaj, ti' jumpéel otochnáalile' múul u yúuchul meyaaji', ti' tuláakal ku bin utsil wa tuláakal máax beetik le meyaj unaj u beetike' ti'al ma' u xek'bal tu'ux yaan yéetel u yantal ba'al tu'ux unaj u li'isa'al.

Ts'o'okole', le k'iin ka bin tu najil xooke', ku yala'al teechnéech wáaj ka'aj beet wa ba'ax utsil ti' jumpéel chan kaaj. Ba'alo'ob ma' noj ba'alo'obi',

je'el bix ma' a k'askuuntik le kúuchilo', a ts'ik u ta' míis tu'ux unaj, ma' a wawat, ma' a pik'ich áalkab, mix a léench'intik wa máax. Ba'ale', ba'ax utsil ka beetik tu nak'likil a kaajal tu'ux yaan a wotoch. Chéen tukult wa tuláakalo'on k beetik ba'alo'ob ti'al k mu'uk'a'ankuuntik k múul kuxtal tu'ux kajakbalo'on. ;seten ma'alob lo'obal!

1.

Tuukulo'ob Ba'ax je'el u yutstal ta wich a beetik ti'al u jats'utstal u beel a wotoche'. Tsolej, je'el bix le je'ela':

- A míistik u bejil
- A k'ajóoltik máaxo'ob kajano'ob naats' ta wotoch.
- A wáantaj ti'al ma' u búulul u beel a wotoch ti'al lubcháakil.
- A beetik u wóolol k'áaxi'.

2.

Péektsil Bix je'el u páajatal u beetchajale'. Ts'íibt ti' le táax nu'ukul ba'axo'ob ka tuklik a beetika'.

- A molik u sojolil, a míistik tu'ux ku xiimbal máak ti'al u jats'utstal.
- A tsikik tuláakal máak ka wilik yéetel a sakche'ej.
- A kaláantik ma' u máakal u beel ja' tumen u ta' míis.
- A pak'ik yéetel a kaláantik mejen che'.

3.

Ts'ook Ts'íibt wa utschaj ta wich yéetel bix ts'o'okik.

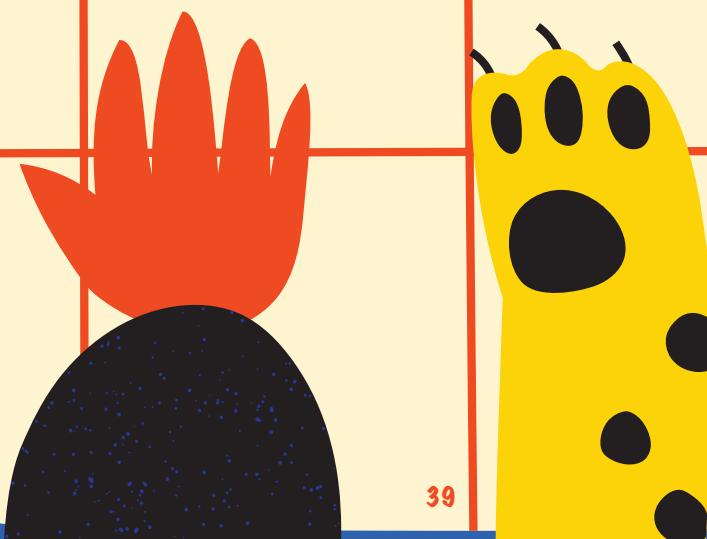
*Juntúul máake'
ma' tu páajtal
u toojtal u yóol
wa k'aas yanil
tuláakal u
bak'paach.*

Péektsil

Ba'alo'ob ucha'anten

Tsolxikin

Je'el wáaj a ka'
beetike'

Láaj ma'lob k ilik

Le t'aanno' jump'éel u nojbe'enil wóol máako'ob tumen ti'al ka'aj páatchajak u meyaaje' tuláakal máax unaj u k'ajóoltik. Ts'o'okole' je'el ba'axak k'iine' ku bin u jelpajal. K'áat ti' máako'ob jejeláas u ja'abilo'obe' wa k'aja'an ti'ob t'aano'ob jach suuk u beeta'al tu paalalilo'ob. Kete'ex bix u tsikikuba máak wa u ya'alik táan u bin, wa bix u ya'alik jach ma'alob jump'éel ba'al wa chéen je'el ba'axe'.

Tu ts'ook k'iinilo'oba' ya'ab ba'ax ts'o'ok u jelpajal, tumen kex u ya'abilo'on t kanaj bix u no'ojil u yúuchul ts'iibe' yaan t'aano'ob kex ma' ma'alob ts'iibta'anile' ya'ab ba'alo'ob u k'áat u ya'ale'.

Ka tuklik wáaj bix yanil le yóok'olkaab, wa tuláakal máak juntakáalili' u t'aano', máax yéetel je'el u yutstal ta wich a tsikbale', ba'ax je'el a tsikbatike'exe'.

1.

Báaxnen yéetel t'aano'ob, telescopio..

Báaxnen yéetel aak'ilt'aan. Jump'éel báaxal jach' no'oj ti'al báaxtbil tumen paalal yéetel nukuch máak, chéen unaj u jo'osiko'ob u tíitichal le t'aano'obo'.

- Juntúul máax ku káajal u ts'iibtik jump'éel t'aan tu'ux ka páatchajak u yila'al tumen tuláakal máak, je'el bix le je'ela': K'óopte'
- U láak' máaxe' unaj u tak'ik u jeel t'aan tu'ux ku ts'o'okol le yáaxo' je'el bix le je'ela': K'óopte'ex.
- U jeele' unaj u ts'iibtik u jeel t'aan yéetel u ts'ook ka'p'éel woojo' je'el bix lela': K'óopte'exan.
- Beey kun bin u bin u nojochtal le t'aano' tak u pach'tal.
- U jats'utsil le báaxala' u páajtal a nupik u seten ya'abil t'aano'ob, ti'al ka'aj béeyake' unaj a ts'iibtik tu beel (kex ka'aj a wila'a ti' diccionario) yéetele' ma' a yéeyik t'aano'ob ma' tu páajtal a tsayik yéetel u jeelo'ob tumen ku xu'ulul ti' le báaxalo'.
- U ts'ooke' máax kun taaktal u xokik le t'aan nojoch pach'liko'.

1

2

3

Yaan ti' máaxo'ob ku niktal yaan ti' u jeelo'obe' ma' tu chúukpajal

Yóok'olkaabe' yaan jump'éel talamil ti', kex ma' chéen yo'olal ma' ya'ab ja' yaan ti'i', ba'ale' tu yo'olal xan le bajun janabil ba'al ku k'astalo'. Jach noj yaj, mix ta tuklik buka'aj u yúuchul je'el bix tu ya'alajil le Organización de las Naciones Unidas para la Alimentación y la Agricultura (FAO) Woy Mexicoe' chéen

juntúul máake' ku pulik 94 kilos janal ja'abilja'ab. Óol jo'wóol ti' tuláakal le janal ku beeta'al yóok'olkaabo' ti' ku ts'o'okol ich ta' míise' tumen ma' t p'isik tu beel buka'aj unaj k maniki', ts'o'okole' ma' t laj jaantik tumen ma' túumbeni' wa ts'o'ok u pajtal, wa ts'o'ok xan u tu'utal.

1.

Xak'alt jum'p'éel bix je'el a wáantaj ti'al ma' u seten pu'ulul janal ta wotoche', unaj a **xak'lik** tulákal ba'ax ku ma'anale' buka'aj u k'iinil ts'aba'an ti' tak le ken k'aschajak, beyo' le máakalmáak táan u náats'al u k'iinil ti'e' le unaj u k'abéetkuunsa'al.

2.

Nu'ukbesaj: tsol tu beel u ka'anche'il a wotoch yéetel jump'éel semáforo, le chako' ti'al le unaj u tek jaanta'alo', le k'ank'ano' le ku bin tu paach, le ya'axo' leti' le unaj u li'isa'alo' tumen lelo' ma' tu séeb k'astal. Le u yich le paaka'alo'ob táantik u t'o'okolo'obo' unaj a jatsláantiko'ob, le tak'aantako' le unaj u yáax jaanta'al, le ma' tajako' ma' unaj a much'kiintiko'ob ti' jumpéel nu'ukuli' wa ma'e' junwats'ili' ken laj tajak.

3.

Ts'áa u yóol lu'um: Wa yaan k'aschaj kex táan k kaláantike', wa yaan xan ma' páatji u jaanta'ale', unaj k ts'ik tu chuun le u jeel paak'alo'obo' ti'al ka'aj u ch'a'ob u kuuch, wa mina'an a paak'ale' ka xa'ak'tik yéetel jump'iit lu'um ti'al u lu'umtal pa'te' yéetel, ts'o'okole' ka bisik tu'ux yaan paak'alo'ob.

U seten ya'abil le
ba'ax kuxa'an ku
k'astalo' ku taasik kex

8 wa tak 10%
tíusik'o'ob, yaan máax
a'alike' le jelbesik
wa chokokiintik
yóok'olkaab.

Tu'ux u taal

Ts'o'ok wáaj a tuklik tu'ux ku seten taal tuláakal le ba'ax ku k'abéetal teech sáansamaalo'. Tuláakalo'on k wej ojel tu'ux ku taal ba'ax k jaantik, ba'ale' ma' k ojel bix u k'uchul t iknali'. Tukult le uk'ul ti'al ja'atskabk'iino', ti'al ka'aj béeyak a janale', ka kutil ta k'aanche' tu chuun mayakche'; yaanchaj juntúul máax tséent juntúul xkaax e'elnaje' ka'aj bisa'ab le je' ti'al kombilo', teech wa a láak'tsilo'obe' ka'aj bin u mano'ob. Ti'al ka'aj páatchajak u tsa'ajale' k'abéet jump'éel

lak, jump'iit u k'aab tsaats yéetel jump'iit ta'ap'. K'abéet xan waaj yéetel jump'iit bu'ul ti'al u nuupintej. Tu'ux túun taal le plato', beey, tu kúuchil koonol, ba'ale' bix k'uchik te'elo', ba'ax ba'alil beeta'anil. Ma' káane' wa siibilak, wa beyo' u nojba'alile' ma' chéen taak'ini' yaan tak u yóolil. Ma' máanak k tuukul ti' le lu'uchubo', le estufao, le tusik'o' wa le si'o'... Wa ti' kaja'anech ti' jump'éel chak'an péet lu'ume' mixba'al ti' le ba'alo'ob je'el u yantal techa'.

A ts'ik u láak' kex
ka'p'éel wa óoxp'éel kuxtalil
ti' u ya'abil ba'alo'obe'
(báaxalo'ob, nook'ob,
nu'ukulilo'ob xook,
k'aanche'ob, ba'alob) ma'
chéen ku yáantik máak
ti'al ma' u pu'upulik ba'ali'
ba'ale' ti'al xan u jach
utsil kalaantik máak u
nu'ukulo'ob.

1.

Ilawil ma'alob, ts'íibt xan:

Lela' jump'éel u yoochel jump'éel chuka'an wíinklil. Ts'áa u táan a wich ti' yéetel u tso'otsel a pool; ts'áa u nook'. Beet u tsóol ts'íibil jujump'éelil tuláakal ba'ax k'abéet teech, liik'il le ken ichkíinakech tak le ken xikech tu najil xook. Ta pool unaj a káajal tak a wéemel tu ni' a wook tu'ux unaj a ts'o'okol. Jaytíul máak ka tuklik wej táakpaj ti'al a li'isikaba.

P'íitkuns a k'abéetkuunsik

Chéen yéetel ka'aj k kóomkuns k k'abéetkuunsik plastikoe' je'el u béeytal k toojkintik u yóol le kuxtala'. Je'el u talamtale', wa ma' xan, tumen máake' ku béeytal u patikuba je'el bix k'abéet ti'e'. Taak wáaj a wilik. Je'el ba'axak k'iin ka'aj xikech a man wa ba'ax toba'an wa ku taal ti' plastikoe', unaj a tuklik wa unaj a manik u jeel ma' tu taasik le

ba'al je'elo'. Jamon wáaj toba'an ti' plástico ka pulik chéen p'el a wach'ike', wa jamon ka manik ti' le mejen kúuchil koonolo'ob yaan naats' ta wotocho', lelo' ka bisik a nu'ukul yaan tak u maake' ku ts'a'abal techi', ch'ujuko'ob wáaj toba'antak ti' plástico mina'an mix jump'iit u yóol, wa jump'éel ki'iki' chukwa' ts'aba'an ti' chéen ju'un ti'al a bis ta wotoch.

1.

Ántaj ti' kúuchkabaalil.

Áant a láak'tsilo'ob u jelbeso'ob le ba'alo'ob ku maniko'ob yaan u plastikoilo', tak tu'ux ku páajtale'. Ts'áa naats' tu joolnajil a wotoche' jump'éel jats'uts ba'as wa jump'éel táankelen páawo' tu'ux a ts'aamaj p'oba'an nu'ukulo'ob je'el bix chúujo'ob, u nook' (je'el bix tu'ux ku to'obol waajo') mejen ju'unil páawo, wa tak plastiko, chéen ba'ale' unaj jach sakjats'e'en

p'oba'anil, wa jit'bil páawo', wa kex beetchajan yéetel nook'. Beyo' je'el máaxak ti' k'abéete' ku bisik k'abéetal ti' le ken jóok'ok maan. A wáantaje' ma' a nay óoltik le ba'as tu'ux unaj yantal tuláakal le ba'alo'obo' yéetele' wa ma'alobtak p'oba'anilo'ob. Je'el xan u páajtal a tek beetik jump'éel páawo' yéetel wilebnooke' wa yéetel je'el ba'alak nook'ile', tak yéetel xcho'obilnook'.

Tu yóok'ol k'áak'náabe'
tí' ku k'a'amakaankil kex

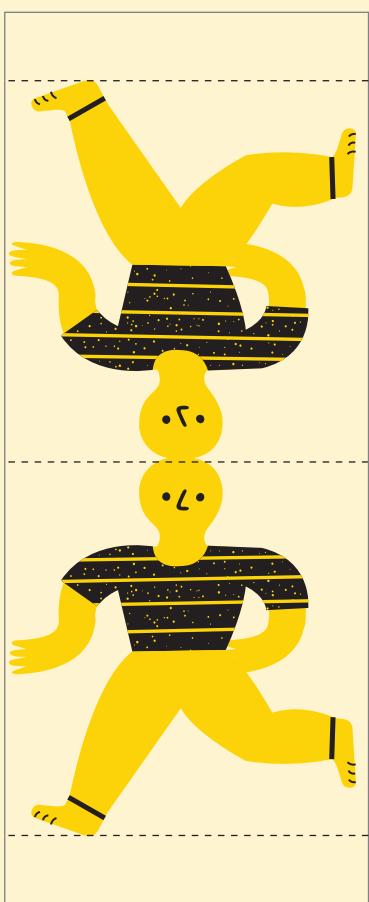
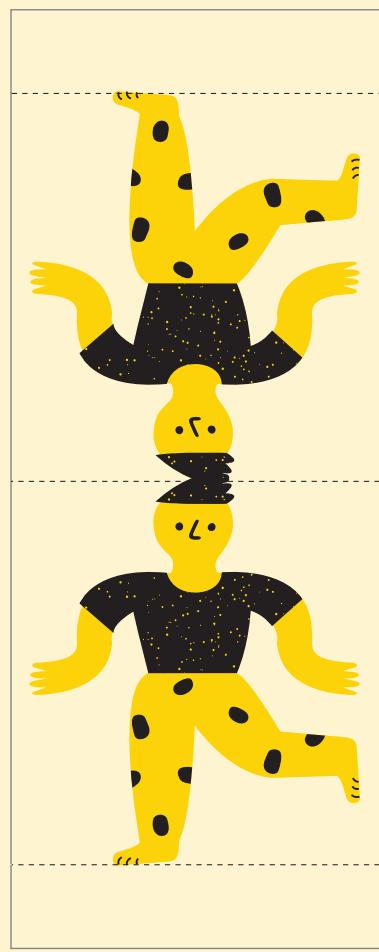
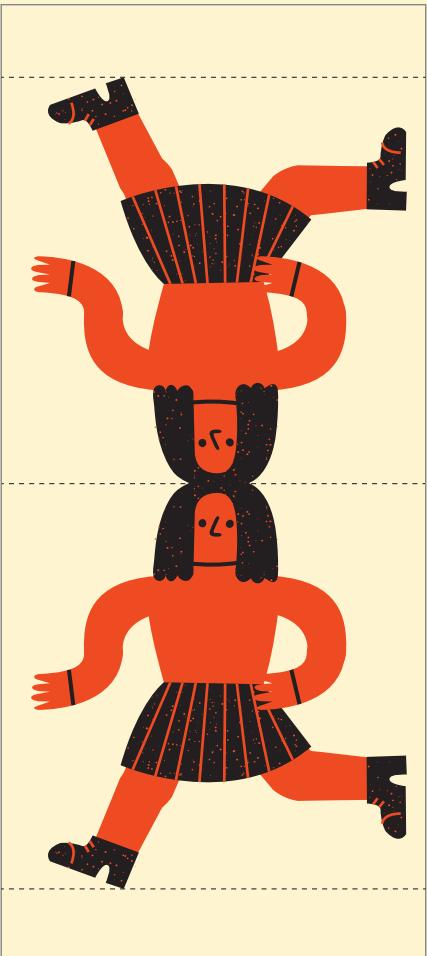
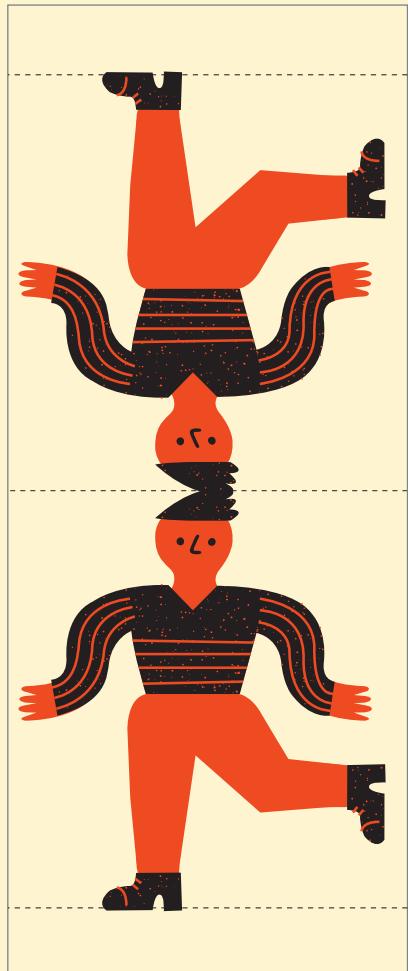
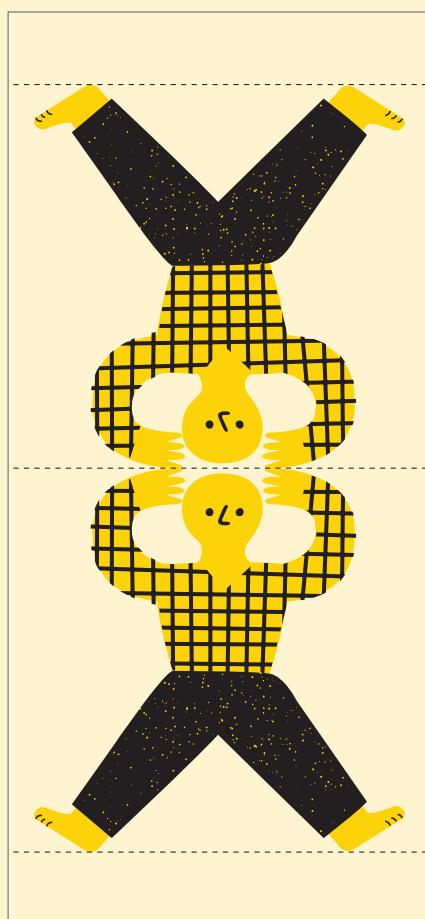
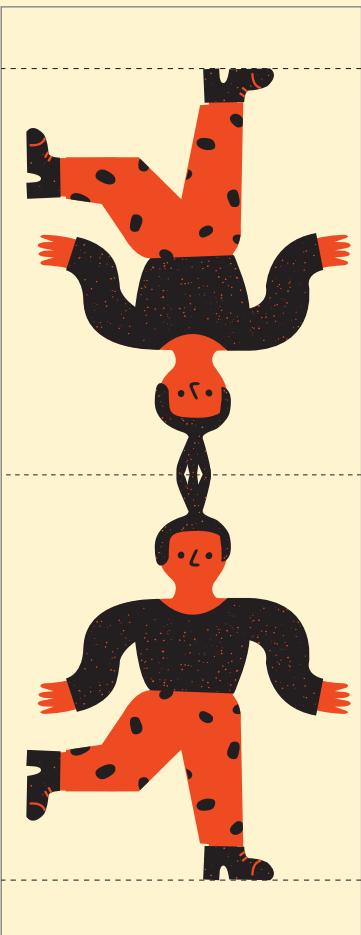
270,000 toneladas
plastikoi'. Ku tukla'ale'
walkil u ja'abil 2050 le
plastiko kun yantal ich
k'áak'náabo' yaan u táats'
máansik u aalil tuláakal
le kayo'ob yaano'.

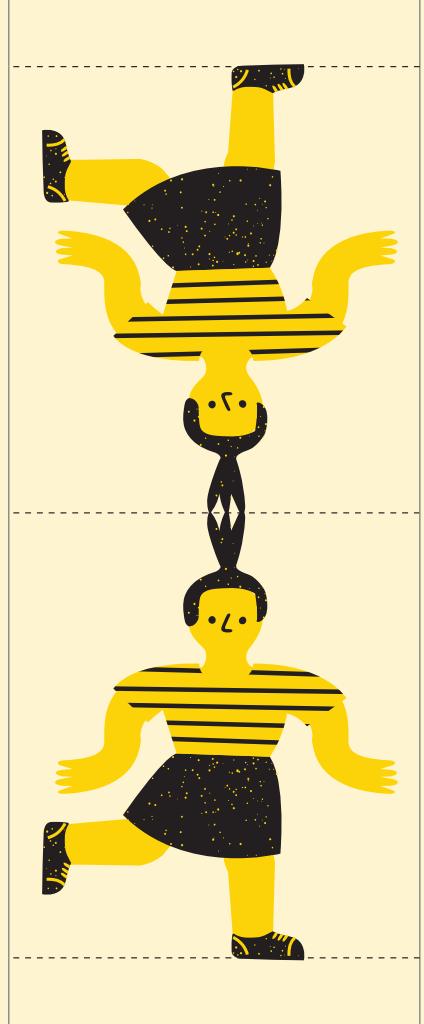
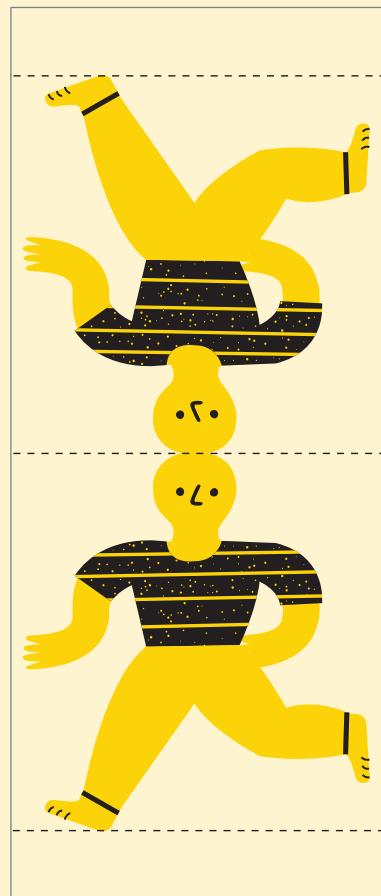
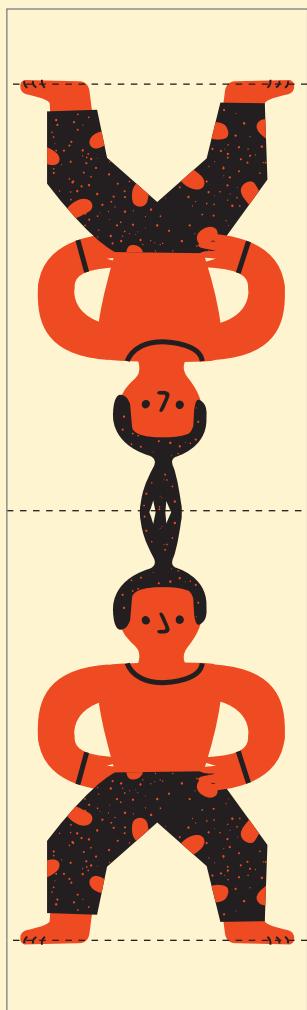
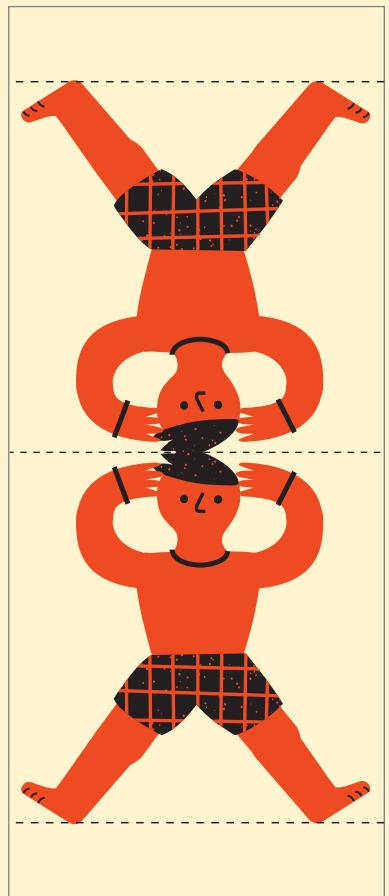
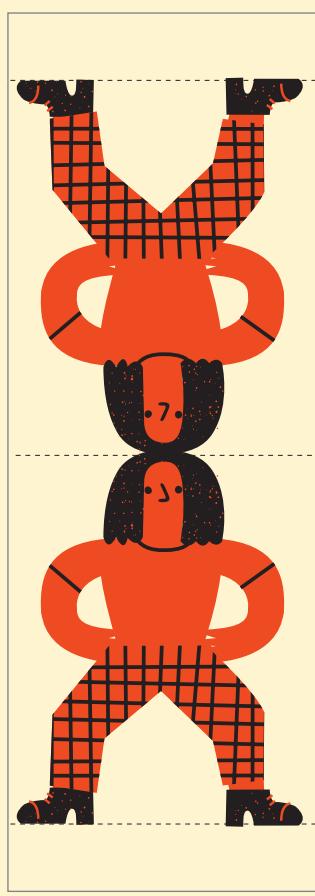
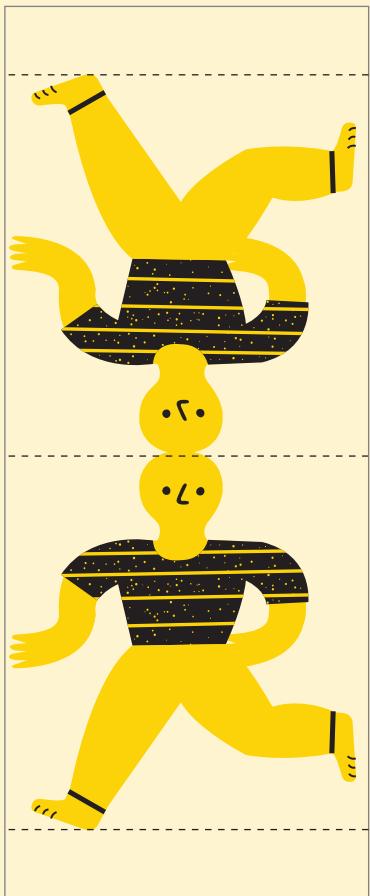

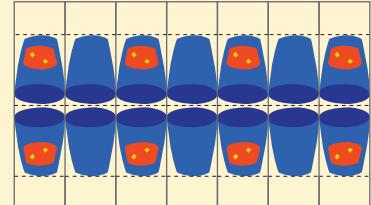
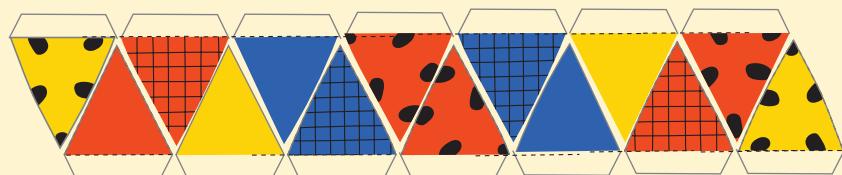
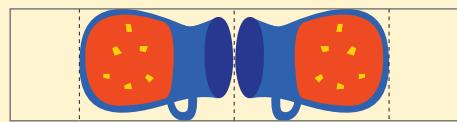
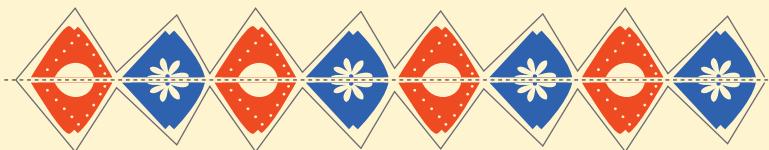
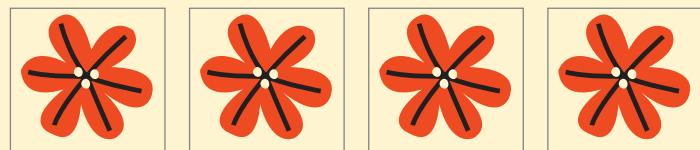
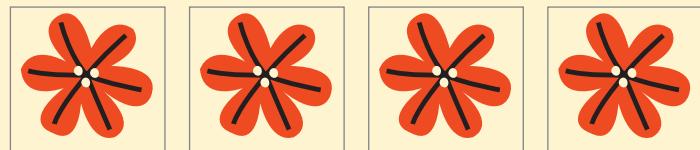
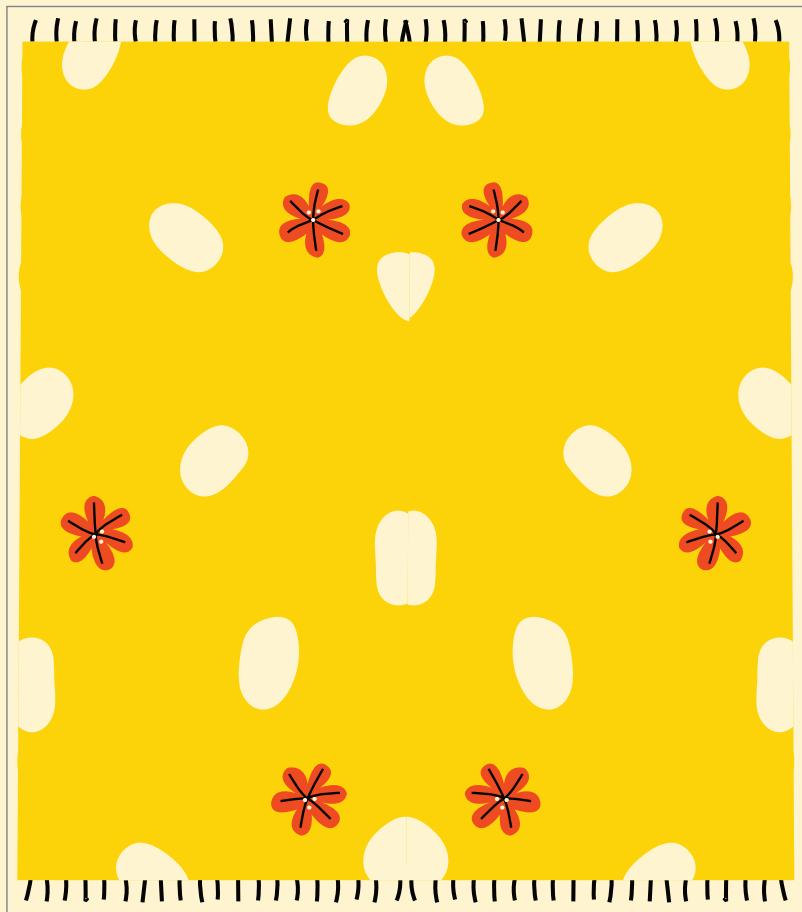
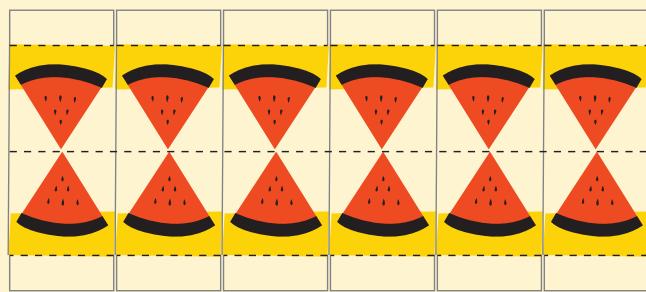
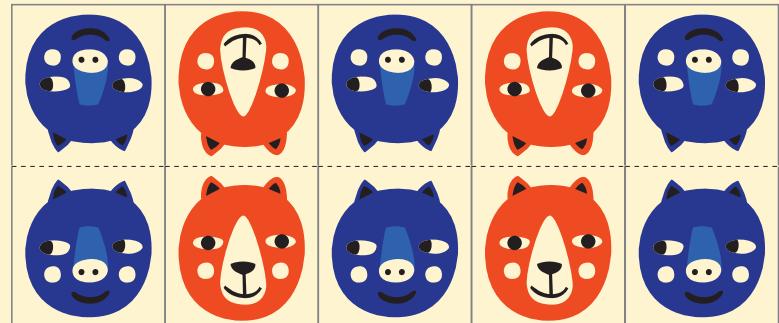
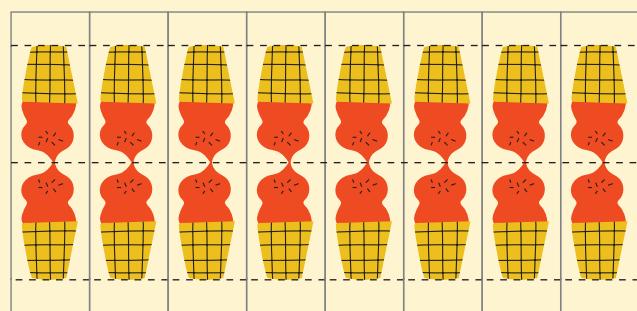
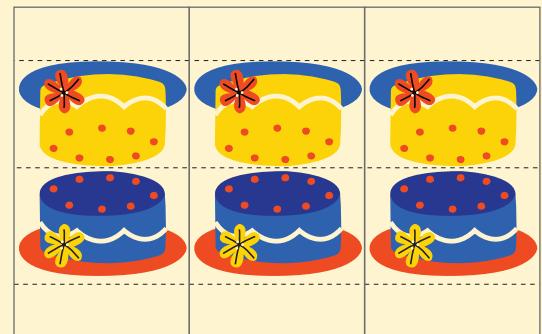
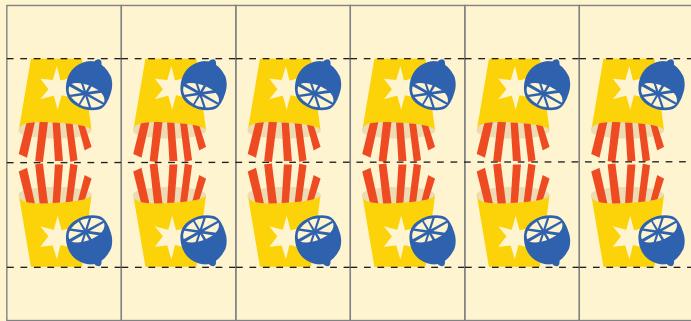
TI'AL K'OSBIL

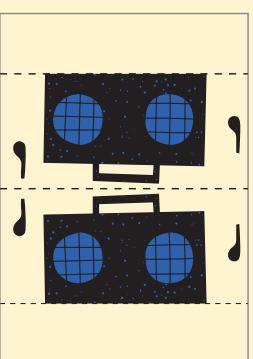
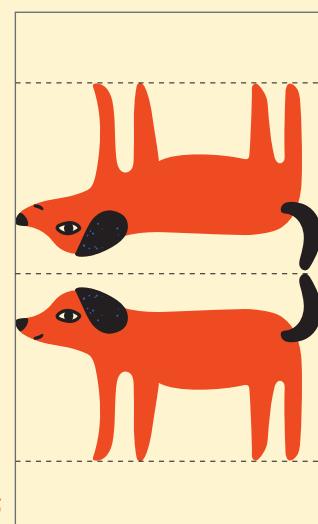
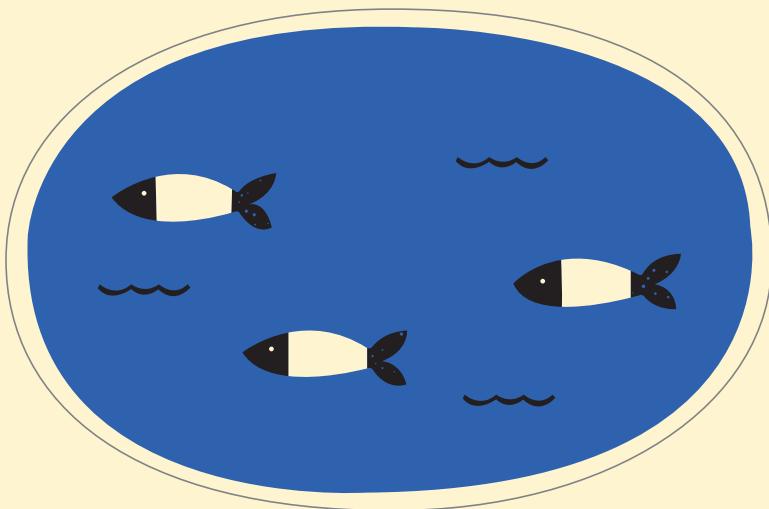
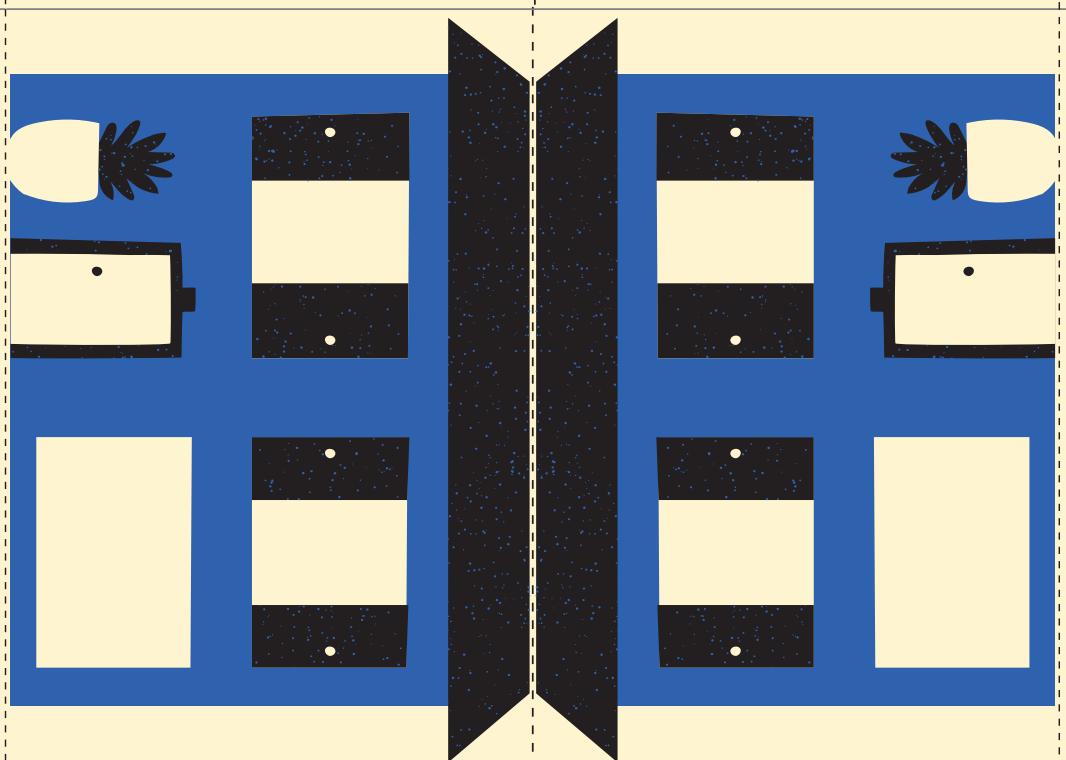
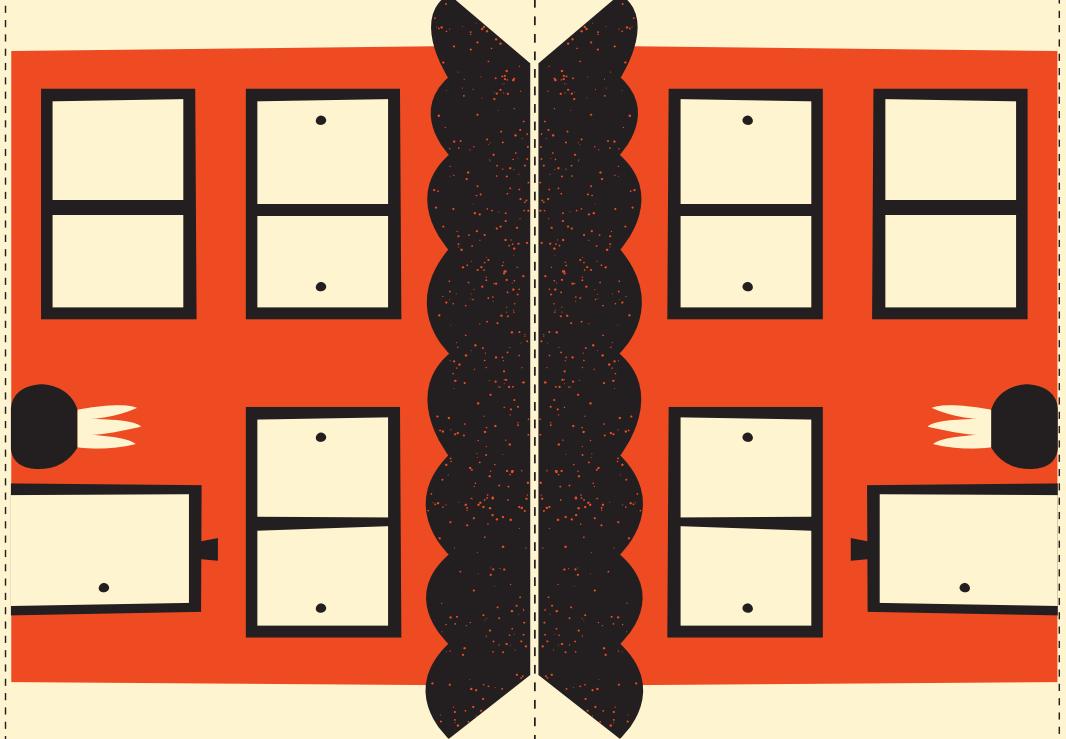
— K'OSEJ

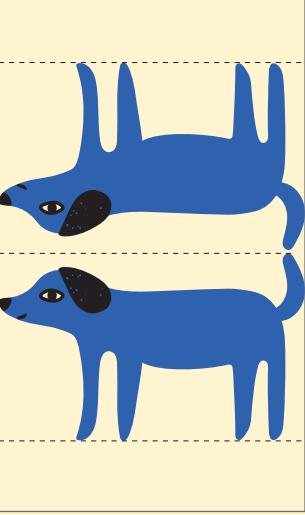
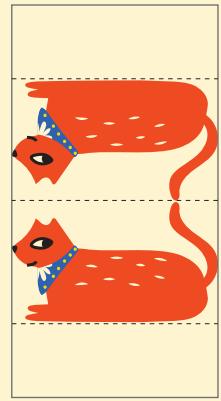
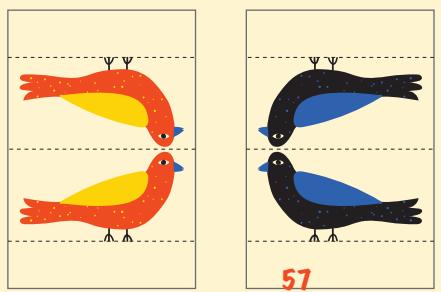
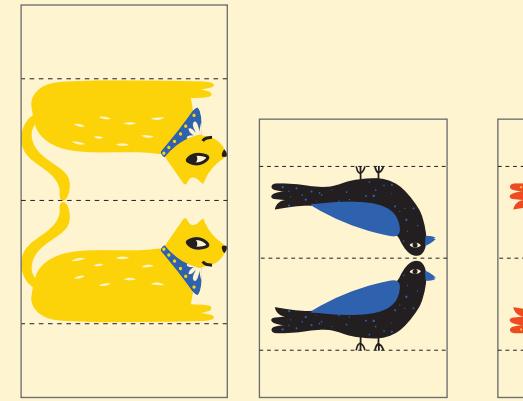
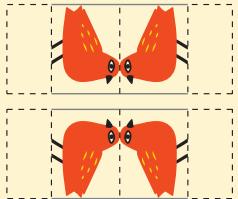
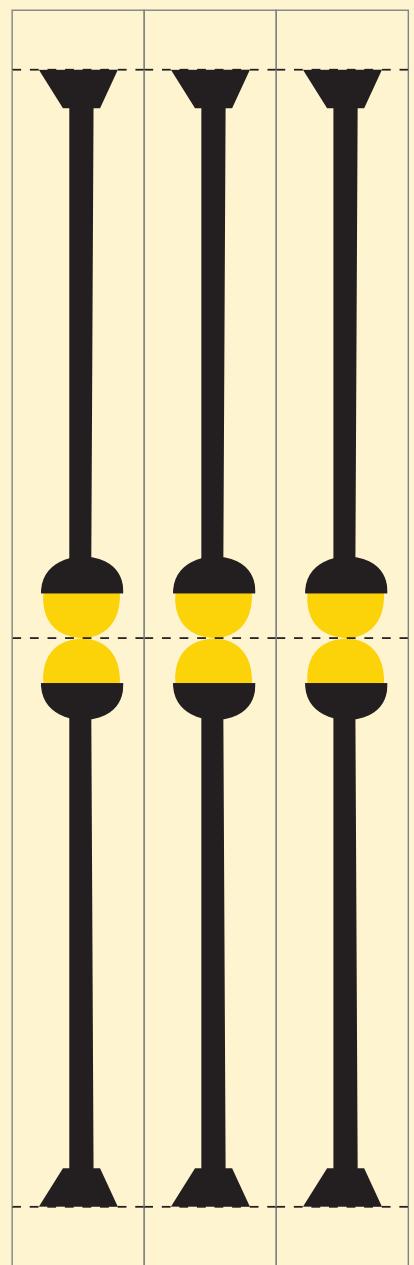
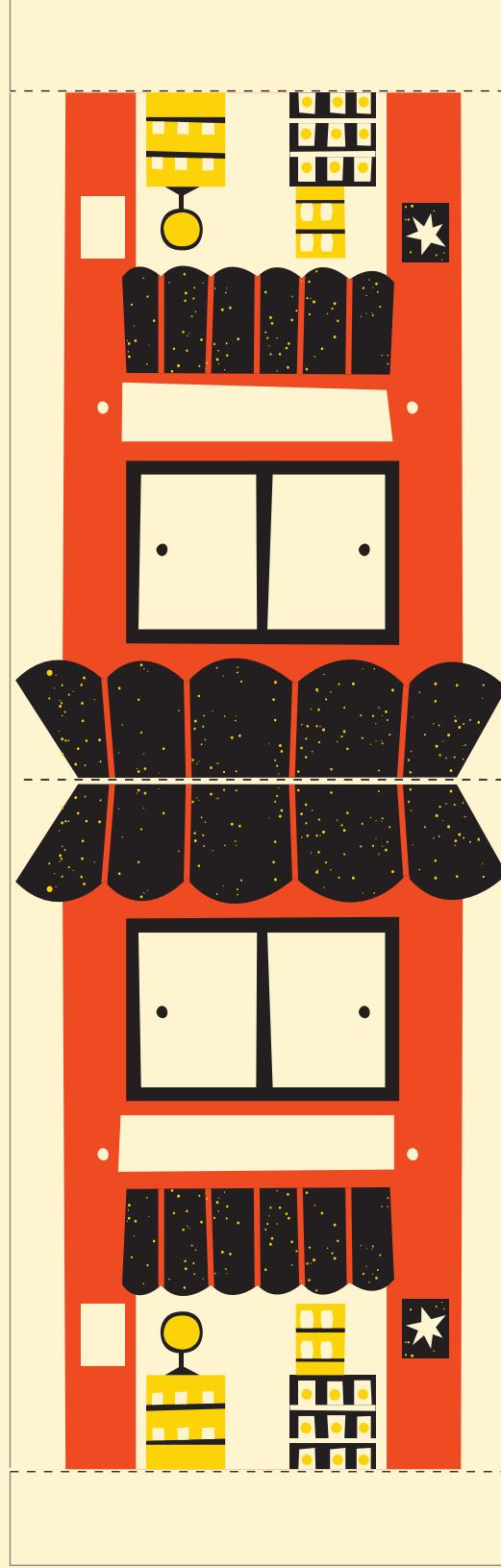
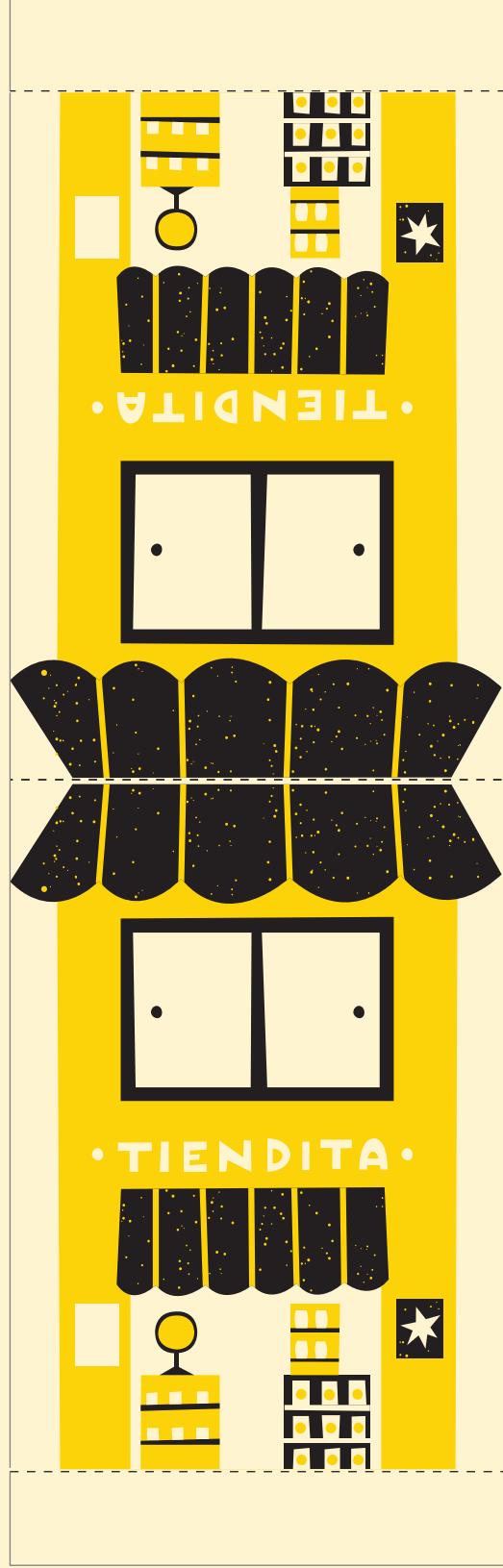
- - - - - WUTS'EJ

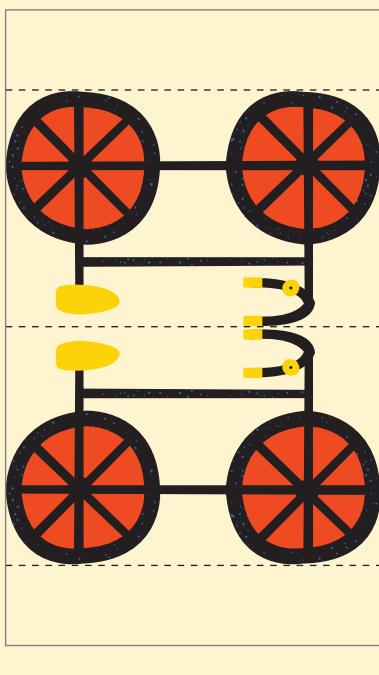
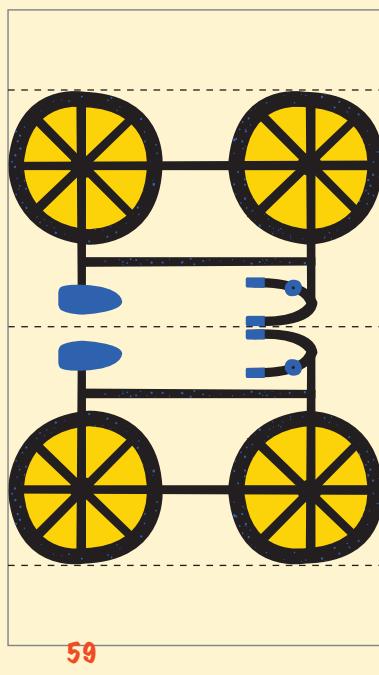
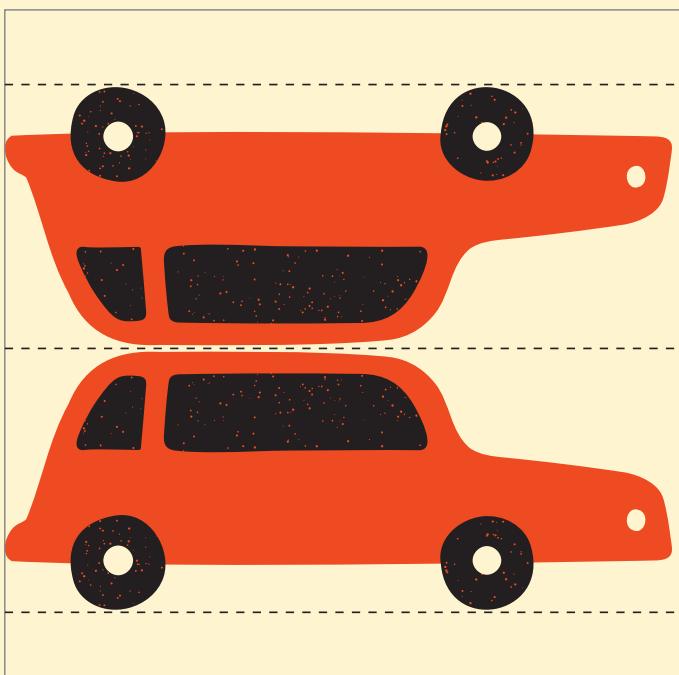
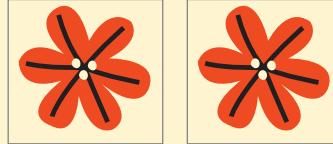
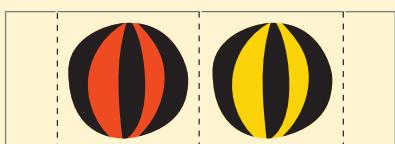
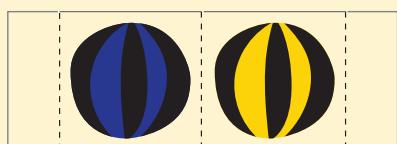
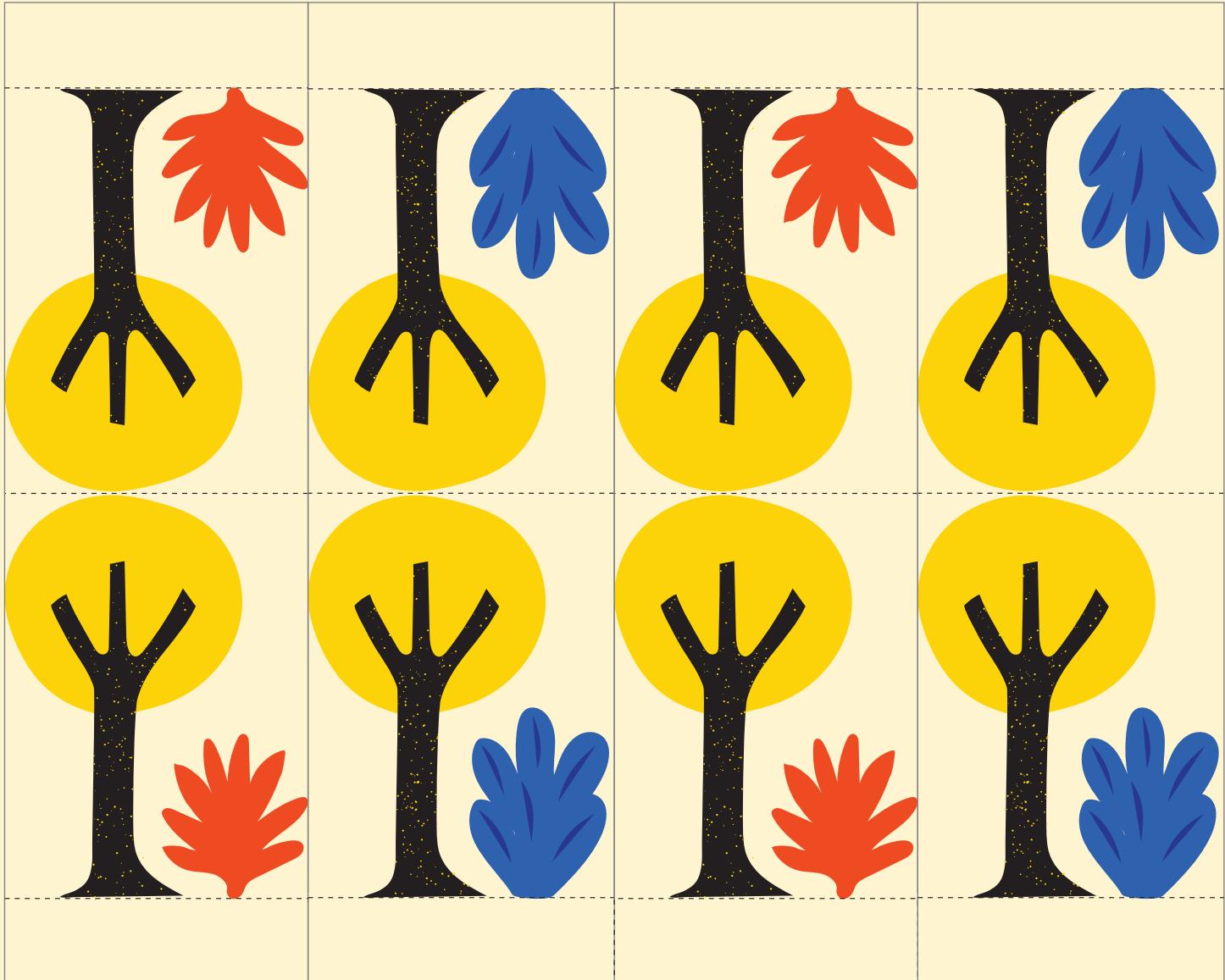

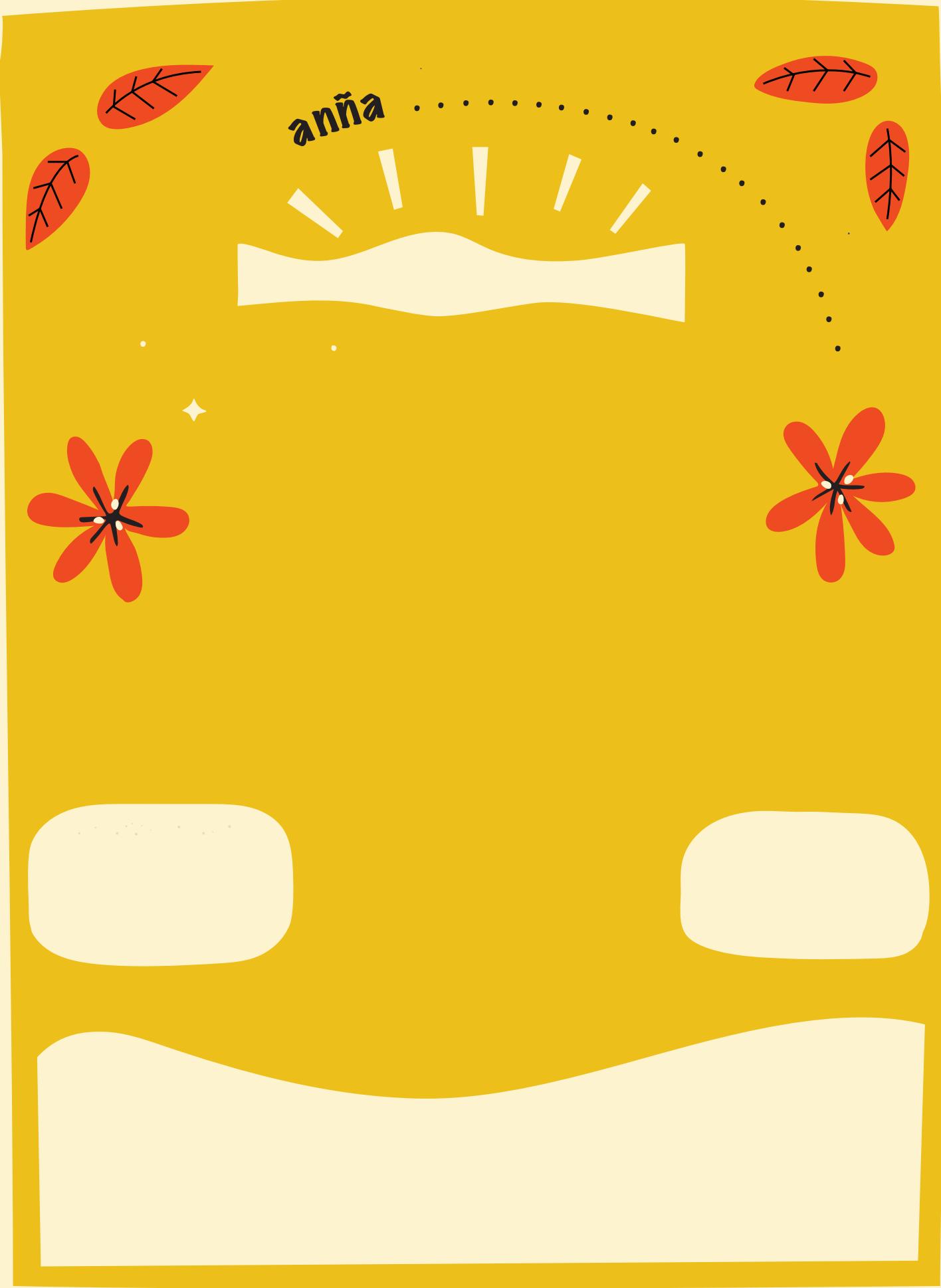

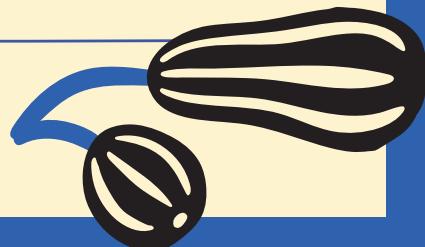

In yaabilaj Tene'

Handwriting practice lines for the title "In yaabilaj Tene'".

CASA GALLINA
CULTURA • COMUNIDAD • MEDIO AMBIENTE

